

**ҚАЗАҚСТАН-АМЕРИКАНДЫҚ ЕРКІН УНИВЕРСИТЕТІ
«КЕТБҰҚА-ТӨЛЕГЕТАЙ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ
ҚОРЫ**

ҰЛАН АУДАНЫНЫҢ ӘКІМДІГІ

**АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ ІРГЕЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ –
ТҮРКІ МӘДЕНИ МҰРАСЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ
ҚАЙНАР КӨЗІ**

Халықаралық ғылыми-танымдық конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Өскемен
2025

УДК 80/81

ББК 81.2

А 46

Рецензенттер

Әлімхан А.Ә. - С. Аманжолов атындағы ШҚУ Қазақ, орыс және журналистика кафедрасының қауымдастырған профессоры, филология ғылымдарының докторы

Барбосынова Қ.Т. - Аманжолов атындағы ШҚУ Қазақ, орыс және журналистика кафедрасының меңгерушісі

А 46 Алтай Аманжоловтың іргелі зерттеулері – түркі мәдени мұрасын жаңғыртудың қайнар көзі: Халықаралық ғылыми-танымдық конференциясының Материалдар жинағы. - Өскемен: ҚАЕУ баспасы, 2025. – 122 б.

ISBN 978-601-7707-11-8

Бұл жинаққа Қазақстан-Американдық еркін университеті, «Кетбұқа – Төлегетай» халықаралық қоғамдық қоры және Ұлан ауданының әкімдігі бірлесіп ұйымдастырған «Алтай Аманжоловтың іргелі зерттеулері – түркі мәдени мұрасын жаңғыртудың қайнар көзі» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-танымдық конференция материалдары енгізілді. Конференция көрнекті тіл танушы, түркі тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасының, көнетүркі жазуларының әлем мойындағын маманы Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың туғанына 90 жыл толуына байланысты ғалымның түркі әлемінің мәдени мұрасындағы орны мен ролін, оның азаматтық бейнесі мен отансүйгіштік келбетін зерттеуге арналды.

Жинақты Қазақстанның мемлекеттік дәстүрлеріне, өркениетіне қызығушылық танытқан түркітанушылар, аймақтанушылар, филологтар және тарихшылар, студенттер ғылыми-ізденіс жұмыстары барысында, сондай-ақ мүдделік танытқан қалың көпшілік қолдана алады.

Қазақстан-Американдық еркін университеті Ғылыми кеңесінің (18.04.2025 ж. №8 хаттамасы) отырысында бекітілді және басылымға ұсынылды.

ISBN 978-601-7707-11-8

© Қазақстан-Американдық еркін университеті,
2025

© «Кетбұқа–Төлегетай» халықаралық
қоғамдық қоры, 2025

© Ұлан ауданының әкімдігі, 2025

ТАСМАҒАМБЕТОВ ИМАНҒАЛИ

**Ұжымдық қауіпсіздік туралы
шарт ұйымы Бас хатшысы**

***Құрметті Ережеп Әлқайырұлы!
Қадірлі конференцияға қатысушы қауым!***

Сіздерді еліміздің белгілі түркітанушы ғалымы, филология ғылымдарының докторы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың ұқ жылдығына орай ұйымдастырылған конференция жұмысының ашылуымен шын жүректер құттықтаймын!

«Ғылым күнкөрістің қамы үшін жасалған сауынды сиырдың сүмесіні де емес, кәсіпқордың қалыпқа құя салатын бұйымы да емес, жалынына жанын күйдіріп, ақыл азабын кешіп қана жасалатын бейне бір түпсіз терең мұхит...». Бұл Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың өзінің ғылымдағы ордалы ойы мен өмірдегі қордалы қызметіне арқау қылған қарақты қағидасы болатын. Том-том жазылған зерттеулері мен тіл біліміне қосқан ондаған аса терең монографиялық туындыларының өзегінде, жүздеген шәкірттерінің санасында, әріптес ғалымдардың ортасында сақталған мирасы.

Әсіресе, парасат иесінің 1969 жылы Мәскеу қаласында жарық көрген «Көне түркі ескерткіштеріндегі етістікті меңгеру» тақырыбындағы монографиясы кезінде тіл білімі майталмандарының жоғары бағасына ие болып, Алтай Сәрсенұлының есімін асқақтата түсті. Міне, осынау ордалы еңбектің арқасында 1975 жылы жазылған ғалымның «Көне түркі жазуының тарихи турал деректер мен зерттеулер» тақырыбындағы докторлық диссертациясы ұлтымыздың тарихын бақандай 1000 жылға тереңдетіп, өркениетімізді ұлықтап берді.

Бұл ретте, әрине, ұрпаққа хат болып қалған ғалымның осынау мол мұрасы мен сол ғылыми мұраны бағалап, зерделеуді мақсат тұтқан бүгінгі алқалы конференцияның жасампаз жұмысы санаға серпін, жүрекке қуаныш ұялатады. Сөз жоқ, оның ұлағаты ең бірінші кезекте өскелең ұрпақ –

жас ғалымдардың жаңа буынына таусылмас рухани азық болады.

Олай болса, академик Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың мерейтойы қарсаңында өткізіліп жатқан ғылыми шараның ұйымдастырушылары Қазақстан-Американдық Еркін Университетіне, «Кетбұға-Төлегетай» халықаралық қоғамдық қорына, Ұлан ауданының әкімдігіне ерекше алғыс білдіремін!

Ғалымның сүбелі зерттеулері қазақ ғылымында жарқырай берсін, конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

МӘМБЕТҚАЗИЕВ ЕРЕЖЕП ӘЛХАЙЫРҰЛЫ
*Қазақстан-Американдық еркін университетінің
Президенті, ҚР ҰҒА академигі*

**Құрметті конференция қатысушылары, қонақтар және
әріптестер!**

Бүгін біз Қазақстан-Американдық еркін университетінде ерекше маңызды халықаралық ғылыми-танымдық конференцияның ашылуына куә болып отырмыз. Елімізден тыс Түркияның, Өзбекстанның және Монғолияның түркітанушылары қатысуға ниет білдірген бұл шара - түркі мәдени мұраларын қайта жаңғыртуда айрықша орын алатын көрнекті ғалым Алтай Аманжоловтың іргелі зерттеулеріне арналған.

Конференцияға жұмысына сәттілік тілеп, құттықтау хатын жіберген мемлекет және қоғам қайраткері, Ұлттық қауіпсіздік туралы шарт ұйымының Бас хатшысы Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетовке ерекше алғыс білдіремін!

Алтай Аманжолов – түркітану ғылымының негізін қалаушылардың бірі, түркі жазба ескерткіштерін жаңаша зерделеген, олардың тарихи мәнін ашып, тілдік құрылымын жүйелеген аса ірі ғалым. Оның еңбектері көне түркі руникалық жазуларының сырын ашуға, түркі халықтарының тарихи байланыстарын айқындауға және түркі тілдерінің дамуын

зерттеуге зор үлес қосты. Ғалымның қаламынан туған әрбір ғылыми еңбектің маңызы зор, ал оның шәкірттері бүгінде елімізде ғана емес, әлемнің әр түкпірінде түркітану ғылымын дамытуға өз үлестерін қосып келеді.

Қазақстан-Американдық еркін университеті – халықаралық деңгейдегі білім беру мен ғылыми-зерттеу саласында өзіндік орны бар, инновацияларға ұмтылатын оқу орны. Университетіміз көптеген елдермен әріптестік байланыстар орнатып, білім алмасу мен ғылыми ынтымақтастықты нығайтуда маңызды рөл атқарып келеді. Мұндай ауқымды шараларды ұйымдастыру арқылы біз ғылым мен білімді дамытуға, мәдениеттерді жақындастыруға және әлемдік қоғамдастықтағы орнымызды нығайтуға өз үлесімізді қосып келеміз.

Бүгінгі конференцияның мақсаты - ғалымның еңбектерін жан-жақты талдап, оның түркітану ғылымына қосқан үлесін тағы бір мәрте бағалау, сондай-ақ осы саланың болашақ зерттеулері мен бағыттарын айқындау. Бұл шара барысында әлемнің әр түкпірінен келген ғалымдар, сарапшылар мен мамандар өзара пікір алмасып, жаңа идеялармен бөлісетініне сенімдімін. Ғалымның еңбектері мен оның түркітану ғылымындағы жаңашыл көзқарастары келешек зерттеушілер үшін бағыт-бағдар болып, жаңа ғылыми ізденістерге жол ашады деп білемін.

Құрметті әріптестер, конференцияға сәттілік тілей отырып, баршаңызға жемісті еңбек пен жаңа жетістіктер тілеймін!

МУСИН ҚАЙРАТ МАРАТУЛЫ
Кетбұқа – Төлегетай» халықаралық
қоғамдық қорының Президенті

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Қайырлы күн, құрметті конференция қатысушылары мен қонақтары! Біздің шақыруымызды қабыл алып, осы бір ғылыми-танымдық шараға хош келдіңіздер!

Атағы әлемге әйгілі ғалым Алтай Аманжоловтың мұралары әдетте академиялық институттардың талқылайтын тақырыбы болса керек еді. Оған қоғамдық қордың қанша қатысы бар деген сұрақ бәрілеріңіздің көкейлеріңізде тұрған шығар деп ойлаймын. Ол әрине орынды.

Біздің «Кетбұқа-Төлегетай» қорының белсенділерін, оның мүшелерін халқымыздың тағдыры, рухани болмысы, оның болашағы қатты алаңдатады. Оның үстіне қазақ мемлекеттілігін қалыптастыруға, еліміздің тәуелсіздігіне өлшеусіз үлес қосқан көптеген тұлғалар туралы сол саланың адамдары болмаса, қалың бұқара жете біле бермейді. Міне, сол адамдарды әйгілеу, елге мүмкіндігінше жете таныстыру және насихаттау – жұмысымыздың басты бағыттарының бірі болып табылады.

Сондай адамдардың бірі әрі бірегейі – Алтай Сәрсенұлы Аманжолов.

Алтай ағамыздың түркітанушы ғалым ретіндегі орны мен ролін бүгін осы конференцияға әдейі шақырылған баяндамашылар жан-жақты ашады деген сенімдеміз. Оның азаматтық, адамдық, ұстаздың қырлары да тыс қалмайтынына сеніміміз мол. Сондықтан да конференцияны ғылыми - танымдық деп атадық.

Бүгінгі конференцияда талқыланатын тақырып, әңгіменің өзегі Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамаларымен толық үндесіп жатыр. Оның жыл сайынғы Жолдаулары мен Ұлттық құрылтайлардағы ұлт болашағы туралы бағдарламалық сөздері, **түбі бір түркі**

ағайындардың ынтымағы мен бірлігі, сайып келгенде жаһандық сын-қатерлерге иық тіресе қарсы тұру жөніндегі пайымдары конференция мазмұнының өн бойын көктей өтетініне күмән жоқ.

Бүгінгі шара Қазақстан Алтайының ежелден ата-бабаларымыздың мемлекет құрған киелі мекені екенін жас ұрпаққа насихаттау, олардың жүрегінде мемлекетшілдік пен отаншылдық сезімін нығайтуға қызмет етеді деген үміттеміз.

Осы үмітімізді үкілеуге, әрі Алтай ағаның әлемдік деңгейдегі ғалымдық еңбегін, азаматтық бейнесін паш етуге отандық ғалымдармен қатар, Түркиялық туысқандар, өзбек ағайындар, қырғыз бауырлар келіп қатысып отыр. Оларға шексіз алғыс білдіреміз! Шетелдік қонақтарымызға бір қошамет көрсетіп қойайық!

Құрметті конференция қатысушылары мен қонақтары!

Сіздердің алдарыңызда осы конференцияны ұйымдастырудағы ақылшы ағамыз Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстан-Американдық еркін университетінің Президенті Ережеп Әлқайырұлы Мәмбетқазиевке ерекше ілтипат білдіргім келеді. Ерағамыз Қазақстан ғылымы мен білімінің, оның жоғары мектебінің аңызға айналған тұлғасы. Сіздің ақыл кеңесіңізге, қамқорлығыңызға бір әрдайым мүдделіміз. Мың жасаңыз аға!!!

Конференция жұмысына сәттілік, мағыналы мазмұн тілеймін!

САУРЫҚОВ ЕРБОЛАТ БАЙҰЗАҚҰЛЫ

ҚР Парламентінің депутаты,

филология ғылымдарының

докторы, профессор

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТІ

Түркітанудың жеке ғылым саласы ретінде дамуына сүбелі үлесін қосқан бір шоғыр талантты ғалымдардың бірі - Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың ғалымдығымен қатар, ұстаздық тағылымы терең. Ұстаз баулыған шәкірттер – бүгінде түркітану ғылымының көрнекті ғалымдары, іргелі зерттеулердің авторы. Ғылым деген қиындығы көп, жауапкершілігі мол салаға бет алғаннан бастап, Алтайдай ағаның шәкірті болғанымды өмірлік сәттілігім, тағдырдың сыйы деп бағалаймын.

Қойнауы терең түркітану ғылымының өзекті мәселелерін зерттеуді тапсырған сәттен бастап, бойымда ұстазыма деген ыстық сезім қалыптасты. Өйткені, Алтай Сәрсенұлының өне бойы тұнған өнеге, тәлім-тәрбие мектебі еді. Қарапайымдылығымен қатар, парасаттылығы мен мұндалап тұратын ұлы ұстазбен кезекті әңгіме-дәрістен кейінгі әсерлерімді сөзбен айтып жеткізу қиын.

Алтай Сәрсенұлы – кең құлашты, өрелі ғалым, алымды да іскер зерттеуші. Аты әлемге белгілі маман-түркітанушының қалам тебіреніп, ой жүгірткен салалары – көне түркі тілінің қалыптасу, даму тарихын, ежелгі түркі графикасын зерттеуде кеңінен көрінді. Ол, ең алдымен, жалпы түркологияның ірі жанашыр өкілі ретінде маңызды мәселелерді жан-жақты тексерді, ұқыпты зерттеді.

Өз зерттеу еңбектерінде ұлтымыздың жазба мәдениетіне қатысты тарихи қазынасы мол, тамыры терең, ғылыми танымға толы құнды мағлұматтарды көптеп береді. Жаһандану тұрғысынан алып қарағанда, ғалым көне түркі дәуірінде түркі қағанаты мен жазба мұраларының ортақтылығын, қазіргі таңда айтылып жүрген Ұлы дала жері туыстас түркі халық-

тарының атамекені болғандығын тілге тиек ете отырып, түбі бір түркі елдерінің татулығы мен бірлігін нығайтуды көздегендігін анық байқауымызға болады. «Түркі филологиясы және жазу тарихы» атты еңбегі бүгінгі түркітану саласы бойынша жетекші оқулық, барлық жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде аса қажеттілікпен қолданылуда. Осы еңбектегі ғалымның: «Алтай-Саян тау қойнауы және Ертістің жоғарғы сағасын көктей өтіп, Сарыарқа мен Жетісу өңіріне созыла жатқан кең аймақ көне түркі этногенезінің аялы алтын бесігі екендігіне ешбір күмән жоқ, оны дәлелдерлік бұлтартпас деректер де жеткілікті ақ, тек көрер көз, ізгі жүрек болса игі» деп, арман өсиетімен бірге қазіргі түркі этностарының ата-жұрт қонысы ортақ екендігіне назар аудартуы, бүгінгі таңда мемлекетіміздің өте маңызды мәселелерінің біріне айналып отырғандығын жақсы білеміз. Халқымыздың қалыптасу тарихына, жазба мұраларына қатысты ғылыми зерттеу негіздер жеткілікті, соның ішінде Алтай Сәрсенұлының бұдан ширек ғасыр бұрын айтқан ғылыми тұжырымдары бүгінгі таңда жан-жақты дәлелденіп, ұлттық дамуымыздың негізгі бастауына айналды.

Рухани жаңғыруға бет алған тәуелсіз Қазақстан үшін түркітану саласын жан-жақты зерделеудің маңыздылығы осындай ұлы ұстаз-ғалым шығармашылығы негізінде айқын таныла түседі.

Аға буын тілші-ғалымдардың жолымен Алтай аға да өз зерттеулерінде тілді ежелгі адамзат тарихында өзіндік орны қалған бірегей көне түркі мәдениетінің басты ерекшелігі ретінде қарастырады.

Адам болмысы – өте күрделі. Адамның адамшылығы – оның еңбегімен бағаланады деген қанатты сөз бар. Осы тұрғыдан келгенде, тынымсыз еңбек пен мұқият ізденісті қажет ететін түркітануды таңдап алып, руханиятымыздың ежелгі бастауларының тарихын, филологиялық мәселелері-мен шұғылдануы – ағаның ешбір бейнет-мехнаттан қашпайтындығын, мол жігері мен тынымсыз әрекеттің адамы екеніне дәлел. Осылармен қатар, мыңдаған шәкірттің жүре-гіне терең

нұр кұйып, жүздеген ассистенттің ғылым жолындағы қадамына бағдаршам болды. Бүгінде ағайдың еңбегі мен жалынды жігері арқасында әрбір шәкірт пен аспирант өз кәсібінің үздік маманы болумен қатар, ел дамуында түрліше қызметтерді атқаруда.

Ұстаз деген ұлы ұғымға лайық әрекетті адал атқаруға әрбір адамның ерік-күші жетісе бермейді. Ұстаздық ұғымды тек біліммен, тәрбиемен ғана емес, адамдық болмыспен астастырып бағалау екінің бірінің қолынан келе бермейтін сауапты іс. Мен мақтанышпен айтып, мақтана басымды иетін Алтай ағаның ғалымдық жолы жалғасуда. Ұстазына деген ұлы құрметпен бүгінгі шараның, торқалы мерейтойдың әрбір қалада жалғасатындығын ерекше айтқым келеді.

Бүгінгі түркітану отыздан астам ұлт, дәлірек айтқанда жетпіс миллионнан аса адам құрайтын империялық кеңістіктің мәдениеті мен тарихын, тілі мен рухани бастауларын кешенді зерделеп қана қоймай, бүкіләлемге таныту мақсатын ұстануда. Тарихы тым ертеден бастау алатын күрделі мәдени-тарихи кеңістік ретінде түркілік әлемді зерттеудің жаңаша арналары пайда болуда.

Өз тарихын терең ұғынып, шын бағалай білетін халықтың ғана болашағы мәңгі болмақ. Бүгінгі алпауыт жаһандану дәуірінде ұлттың ұлттығын сақтап қалатын дүниелер – ұлттың төл тарихы, мәдениеті мен тілі екені анық.

Тәуелсіз елімізде ұмытыла бастаған ескерткіштерімізге, құнды мұраларымызға зерттеу жүргізіліп, барынша танымды әрі терең тағылымын ашуға күш жұмсалуда. Түркі халықтарының дүниежүзі мәдениетіне, адамзат өркениетіне қосқан үлесі ұшан-теңіз және бүкіл әлем ғалымдарының қызығушылықтарын туғызуда. Осы жолда қыруар еңбек атқарған Алтай Сәрсенұлы Аманжолов секілді ұлы ұстаздың ғалымдық, ұстаздың өнегесі келелі зерттеулерді қажет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, ғұмыры аңызға айналған ғұлама ғалым Алтай Сәрсенұлының келешек ұрпаққа жазып қалдырған ғылыми-танымдық еңбектерінің ғылыми маңыздылығы уақыт өткен сайын күрделеніп, жаңа қырларына тереңдеп,

зерделеу түркі әлемінде өзекті мәселелердің нақты ғылыми пайымдалуына негіз болатыны анық. Және, оны болашақ жастардың еншісінде деп санаймын.

ҚАПАНТАЙҚЫЗЫ ШЫНАР

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің профессоры, педагогика
ғылымдарының докторы
Астана, Қазақстан*

АЛТАЙ АМАНЖОЛОВ – ОРТАҚ ТҮРКІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ¹

Халқының дара перзенті, дарынды түркітанушы, көне түркі руникалық ескерткіштердің Қазақстандағы бірегей маманы, ардақты ұстаз, ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Қоғамдық ғылым академиясының толық мүшесі, Қазақ тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамының құрметті мүшесі, «Құрмет» орденінің, бірнеше медальдар мен «Қазақстан республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төлбелгісінің иегері Алтай Сәрсенұлы Аманжолов - есімі тек Қазақстан немесе ТМД елдеріне ғана емес, сондай-ақ, көптеген шетелге белгілі түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен көне түркі жазуы тарихы салсының санаулы мамандарының бірі. Өр Алтайдай еңселі, нағыз ғылым жолына бар күші мен жігерін сарп еткен өр тұлға – Алтай Аманжолов зерттеулерінің басты бағыты – көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі, көне түркі жазуының тарихы, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы, түркі руникалық графикасы, тіл типологиясы мен графикалық лингвистика, лингвистикалық терминология мәселелері бола-

¹Мақала AP23490928 «Қазақ тілі мен әдебиетін құндылық бағдарлы оқытудың инновациялық технологиясы» атты жоба аясында жазылды.

тын. Осы салада қазақ және орыс тілдерінде бірнеше монографиясы мен оқулықтары, жалпы саны екі жүзден астам ғылыми мақалалары жарық көрді, бірнеше мақаласы түрік, ағылшын тілдерінде шетелдерде басылды.

Бүкіл саналы ғұмырында өз зерттеу еңбектерімен қатар қазақ халқының этникалық құрамы туралы, көне қазақ ру-тайпаларының ежелгі тарихы туралы тереңнен сыр тартқан, қазақ синтаксисінің ғылыми негіздерін қалап, алғашқы мектеп оқу құралдарын жазған ғалым әке аманатын қатар алып жүрген Алтай Аманжолов жалпы редакторлығын өзі басқарып, атақты лингвист ғалым Сәрсен Аманжоловтың көптеген еңбектерін (олардың ішінде бұрын ешқашан жарық көрмегендері бар) баспадан шығарды.

1957 жылы М. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті жанындағы Шығыс тілдері институтын бітіріп елге оралған Алтай Аманжолов еңбек жолын Қазақстан Ғылым Академияның Тіл және әдебиет институтында кіші ғылыми қызметкер болудан бастайды. Алайда оқу бітіріп, есейген шағында ғалым әкенің жанында бар болғаны бір жыл ғана болуға жазыпты, уақыт шіркін өз дегенін істейді, 1958 жылы ардақты әке бақилық болады. Үш жыл жұмыс істеген уақытында бүгінде атақты деп жүрген кейбір тілші ғалымдардың «Түркітану деген ғылым бола ма екен», - деген кереғар пікірлеріне де төтеп беруге тура келеді.

1960 жылы өзі бітірген университеттің аспирантурасына қайта оралған шақта нағыз ғылымның жанындағы әлсіздердің талас-тартысын көріп келген жас Алтай ғылымға бар ынта-жігерімен құлшына бас қояды. 1963 жылы профессор В. Насиловтың жетекшілігімен «Көне түркі жазу ескерткіштері тіліндегі етістіктердің меңгеруі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғайды [1]. Осы кандидаттық диссертация негізінде жетекшісі В. Насиловтың жауапты редакторлығымен 1969 жылы Мәскеуде «Наука» баспасында «Глагольное управление в языке древнетюркских памятников» атты еңбегі жарық көреді [2].

Ғылым кандидаты болып елге қайта оралған жас ғалым

1964-66 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтында кіші ғылыми қызметкер ретінде жұмысын жалғастырады. 1966 жылдан бастап ұзақ жылдар бойы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институтында доцент, кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарған уақытында, одан кейін 1979 жылдан бастап 1995 жылдарға дейін әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің жалпы тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, 1995 жылдан бері қарай кафедра профессоры, көне түркі жазба ескерткіштері орталығының директоры болған жылдарында Алтай Аманжолов ғылыммен қатар қиын да қызықты ұстаздық жолды қатар алып жүреді. Университеттің филология факультетінің студенттері мен магистранттарына «Түрік тілі», «Жалпы тіл білімі», «Көне түркі тілі», «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы», «Түркі филологиясына кіріспе» және «Графикалық лингвистиканың проблемалары» пәндерінің қыр-сырын жалықпай, талмай үйретіп, маңызды ғылыми проблемаларды нақты дәлелдермен түсінікті түрде ашып береді. Ең бастысы, ғалым бұл ғылыми пәндерді жай жүргізіп қана қоймай, олардың алғашқы типтік бағдарламалары мен оқу құралдарын, әдістемелік нұсқауларын да жазды.

Ұзақ жылдар бойғы зерттеулерінің нәтижесінде 1975 жылы Мәскеуде «Көне түркі жазуының тарихы туралы деректер мен зерттеулер» тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғайды [3]. Осы зерттеуінде А. Аманжолов V-VI ғасырлардағы көне түркі дәуірінен бастау алды деп жүрген көне түркі жазуларының пайда болып, қалыптасқан мерзімін 1000 жылға кейінге шегеріп, жылсанауымыздан бұрынғы Алтай дәуірінің өзінде қолданылған сақ жазуының заңды жалғасы екендігін дәлелдеп, ғылыми тұжырымдалған, тілдік деректер негізінде дәлелденген болжамын ортаға салады. Араға 30 жыл салып, жаңа эпиграфиялық және палеографиялық деректер негізінде докторлық диссертациясының ғылыми тұжырымдары екшеліп, дәйектеліп, қосымша тілдік және ғылыми деректермен толықтырылып, 2003 жылы «Мектеп» баспасынан «История и теория древнетюркского письма»

атты еңбегі жарық көреді [4]. Түркітану ғылымында ерекше орын алған бұл сүбелі монографияда көне түркі руникалық графикасына түбегейлі талдау жасалып, Қазақстан бойынша соны эпиграфикалық материалдар ұсынылды, түркі руникалық алфавитінің қалыптасу тарихына қатысты маңызды теориялық тұжырымдар айтылды.

Қазан қаласында түркология мен шығыстану тарихының мәселелеріне арналған конференцияға (1960 жыл), Москвада Көне Шығыс мәдениеті тарихын, филологиясын сөз еткен III Бүкілодақтық конференцияға, Берлинде тұрақты халықаралық алтаистикалық конференцияның XII мәжілісіне (1969 жыл), Ленинградта Бүкілодақтық түркологиялық конференцияға (1970 жыл), Уфада этнография-антропологиялық зерттеулері нәтижелері бойынша Бүкілодақтық сессияға (1980 жыл), Алматыда совет-түрік коллоквиумына (1990 жыл), Анкарада түркі мәдениеті конгресіне және алфавит, емле, жазу мәселелері тақырыбындағы халықаралық түркологиялық құрылтайға (1993 жыл), Астанада халықаралық түркологиялық конференцияға (2001 жыл), Измирде түркі дүние мәдениет құрылтайына (2006 жыл) т.б. қатысып, ғылыми баяндамалар жасап, көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеуші әлемдік деңгейдегі саусақпен санарлық ғалымдардың ортасында шоқтығы биік саралы ойларын ұсынды.

Дүниежүзі түркітанушы ғалымдарының арасында аса сыйлы А.С. Аманжоловқа әсіресе гагауыз ұлтының өкілдері ерекше ризалық сезімдерін білдіріп отыратын. Оның себебі, аспирантурада оқып жүрген жылдарынан бастап гагауыз халық ауыз әдебиетіне қызығушылық танытқан ғалым Қазақстанда тұратын аздаған гагауыз өкілдерінің арасында болып, ұмытылып бара жатқан сирек фольклор үлгілерін хатқа жазып алып, баспаға ұсынады [5]. Нақ осы ғалым ертегі, мақал-мәтел т.б. халық ауыз әдебиетінің үлгілерінің арқасында ұлттық фольклорларының құнды материалдармен толыққанын жинаған гагауыз ғалымдары ашық мойындайды.

Алтай Сәрсенұлының ерекше бір қыры - ақындық өнері. Мектепті орыс тілінде бітіріп, жастық шағын Мәскеуде

өткізген А. Аманжолов қазақы салт-дәстүрді берік ұстанып, ҚазМУ-да қырық жыл коллоидты химиядан қазақ тілінде дәріс оқыған анасы Евгения Степановна мен ардақты ғалым әкенің тәрбиесінің арқасында ана тілін қанша ұмытпаса да, өзінің ана тілін білу деңгейіне сын көзбен қарап, ұстаздық жолы басталған алғашқы жылдардан бастап алдына ана тілін жоғары ғылыми, әдеби деңгейде меңгеру міндетін қойып, қазақ тілінде дәрістер оқып, ғылыми еңбектерін жаза бастайды. Ғалым ағаның қазақ тіліндегі іргелі ғылыми еңбектері мен араб графикасымен Қытайда басылып тұрған «Шалқар» газетінде жарық көрген қазақ тіліндегі бірнеше өлеңдері осы мақсатына қалай жеткеніне дәлел бола алады.

Сондай өлеңдерінің бірі «Аға сөзі» 1986-1987 жылдары Пекиндегі Орталық Ұлттар институтында қызмет атқарып жүрген кезде жазылады. Оған композитор И. Төлеубайұлы ән жазады. «Қалқатай, төріміз – алтын Алтай», - деп, қытайлық әнші қарындасына арнаған әнінен ақ жүрегі, туған жерге деген терең сағынышы көрінеді [6].

А. Аманжолов 1993-1994 жылдары Түркия республикасының Трабзон қаласындағы Қара теңіз техникалық университетінде түркітанудан, қазіргі қазақ тілінен лекциялар оқыды. Алтай Сәрсенұлының сол шетелдік іссапарында түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің оқытушыларымен бірге сол жерде магистратурада оқып жүрген маған да ғалымның дәрістеріне қатысу бақыты бұйырыпты. Түрік оқытушылары ғалым ағаның аузынан шыққан әрбір сөзін қағазға жазып алып, сұрақтың астына алатын. 35 жыл бұрын 1952-57 жылдар аралығында Мәскеу мемлекеттік университетінде оқыған түрік тілін ұмытпаған Алтай Бей дәрістерін таза ғылыми түрік тілінде еркін жүргізетін.

1993 жылы көне түркі жазба ескерткіштерінің оқылуының 100 жылдығына орай Анкара қаласында өткен ғылыми симпозиумға қатысып, түрікше баяндама жасап, өзінің соңғы жылдарда ашқан тың жаңалықтарын ғалымдар назарына ұсынды. Сол іссапарында түрік тіліндегі тағы басқа бірнеше мақалаларымен бірге Анкара қаласынан шығатын «Жаңа

көзқарас» атты ғылыми басылымда «Түркі халықтарын жақындастыру мақсатында латын әліпбиіне көшуіміз қажет» атты мақаласын жариялайды [7]. Бүгінде арада жиырма жыл уақыт өткенде өзекті саналып отырған латын әліпбиіне көшу мәселесінің ең бірінші кезекте түркі халықтарының бірлігі мақсатында үлкен рөл атқаратынын атап көрсетеді. Шет елдерде қызмет атқарған екі оқу жылында қазақ және түрік тілдерінде екі көлемді ғылыми еңбегі жарық көреді («Бабалар сөзі», Пекин (Қытай), 1988; «Ортақ асыл мирас», Трабзон (Түркия), 1994) [8, 9].

Жарты ғасыр ғұмырын ата-баба жазуының этногенезі мәселесіне, олардың жазу мәдениетінің құпия сырын ашуға бағыштаған ғалым Алтай Сәрсенұлы өткен ғасырда Жетісу өлкесінен табылған ежелгі жазу үлгілерін зерттеп, оқып, талдай келе, Ескендір патшаның заманында, я одан бір-екі ғасыр бұрын таралып, Орта Азия мен Қазақстан жерінде әлдебір құпия “өнер” есебінде, буддалық монастырлерде ұзақ уақыт өткеніне қарамастан, өзгерілмеген қалпында сақталған грек алфавитімен жазылған жазулар екенін анықтап, ата-бабаларымыз көне грек жазуын да білген деп қорытады. Көне түркі алфавиті мен ертедегі грек алфавитінің арасында генетикалық байланыстың бар екенін анықтап, қазақ жазуы тарихының көне тамыры арамей таңбаларынан бастау алған деген ғылыми ойын нақтылай түседі.

Бұдан бес мың жыл бұрын адамзат тарихындағы алғашқы мемлекеттердің, Библия (Таурат) кітабындағы аңыздардың, Адам ата мен Хауа ана дәурен сүрген «ұжмағының» дүние-жүзілік алғашқы жазба әдеби туындылардың мекені болған Ертедегі Месопотамия (Қосөзен) төңірегіндегі Шумер елінің ежелгі халықтық аңыздарын өзек еткен Гильгамеш туралы эпикалық жырда кездесетін лексикалық сәйкестіктерге сүйене отырып, алғашқы түркілердің (прототүркілердің) бір бөлігі бұдан бес мың жыл бұрын Месопотамия (Шумерге) келген, соның нәтижесінде алғашқы шумер ескерткіштер тіліне де белгілі деңгейде әсер еткен деген тұжырым жасайды [10, 66 s.].

Бильгамес (Гильгамеш) сөзі мен Білге қаған деген түркі қағандарының лауазымы арасындағы біраз ұқсастық барын айта келіп, тілдер мен этностардың бір-бірімен қарым-қатынасы, өзара байланысы, араласы нәтижесінде сөз ауысу процесі ертеден-ақ белгілі екенін, сондықтан алғашқы түркі тайпа тілдерінің әлдебір із-көрінісін көршілес елдер тілдеріне тигізген әсерлерінен де байқауға болатынын ескертеді. Сондықтан Орталық Қазақстандағы, Сарыарқадағы Кеңгір өзен атының Кеңгер (Шумер) жерінің атымен үндес келуі тегін емес, тілдік жақындық пен тайпалардың араласып байланысуынан пайда болды, жер-су аттарының халықпен бірге жасап, алда-жалда басқа жаққа қоныс аударса, өздеріне сүйікті де үйреншікті аттарды жаңғыртқан көне дәстүрі күні бүгінге дейін сақталған деп атап көрсетеді.

Археологтар әкеліп берген көне белгілер кездесетін әртүрлі жәдігерлерді үлкейткіш әйнекпен бір-бірлеп тексеріп, жазу немесе жай сурет екендігін анықтап, көне жазба таңбалар болса, оқып, ғылымға қосып отырған ғалым аға Үржар ауданынан табылып, Эрмитаждың ертедегі Шығыс бөлімінің көрмесінде тұрған гүлмен көмкерілген қола айнадағы руникалық жазуды «Ер азамат, шарап (ішу) - мезгілсіз өлу» деген қағида, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болар ұлағатты өсиет деп оқып шығады. Күршім ауданынан табылған төртбұрышты тас мөрдегі жазуды «Сөзүм» деп оқып, іс қағаздарын сол көне дәуірлерден-ақ жүргізген түркі халқы құжатты растау мақсатында «бұл менің соңғы сөзім, осы сөзімнен қайтпаймын, рас екендігіне кепілмін» деген терең мағынаны беретін құнды жәдігер екенін анықтайды [11].

Талас, Іле, Сыр, Ертіс өзендері бойынан табылған көптеген ірілі-ұсақты көне руникалық ескерткіштерге тіл бітіріп, оқып, сырын ашқан бірден-бір ғалым А. Аманжолов өзіне дейінгі аудармалардың ішіндегі кейбір қате тұстарын анықтап, ғылымға әділеттілік әкелу жолында да орасан еңбек сіңіреді. Мысалы, В. Радловтың «Қырғыз бодунуғ уда бастымыз» деген жолдарды «Қырғыз халқын (тайпасын) ұйқыда бастық» деп аударғанын «Түркі тайпалары өз ішіндегі талас-

тартыстарда қарсыластарын үнемі ұйқыда жатқан жерлерінде басып-жаншып, жаулап алып отырған» деп, өз тарихи очерктерінде түркі халықтарына қарсы дерек ретінде пайдаланып жазған тарихшы ғалым С. Кляшторныйдың пікірін теріске шығарып, В. Радлов аудармасына түзету енгізеді. «Уда бастымыз» тіркесіндегі «у» - ұйқы, «-да» - жатыс септігінің жалғауы түрінде берілген аударманың қате екендігін, дұрысы – «уд» - ізінен, өкшелей жүріп, «-а» көсемше жұрнағы екендігін ғылыми түрде дәлелдеп, қате жазылып кеткен тарих беттеріндегі әділетсіздіктің жолын кеседі.

А. Аманжоловты көне түркі жазба ескерткіштерінің бірден-бір бірегей маманы дейтініміз, «біз де осы саланың маманымыз» деп жүрген бірқатар басқа ғалымдарға қатысты 1973 жылы ыңғайсыз бір оқиға болады [12, 363-364 с.]. «Комсомольская правда» газетінің 1973 жылғы 13 ақпандағы санында «Пробный камень» тақырыбында тастағы жазуларды танымай, бұдан 2500 жыл бұрын жазылған көне-түркілік жазулар деп, 8 тонналық тасты сонау Қапшағай-дан көтеріп, Ғылым академиясының алдына алып келген қазақ ғалымдарын әжуалаған мақала шығады. Мәселенің мәнісіне келсек, оқиғадан 1 жылдай уақыт бұрын «Қыз Жібек» көркем фильмін түсіру барысында ондағы Шеке домбырада күй ойнап отырған кадрда жанында тұрған таста көне жазулар болсын деп жоспарлаған фильмнің ғылыми кеңесшісі ақын О. Сүлейменов осы бағытта кеңес алу үшін А. Аманжоловқа келеді. А. Аманжолов берген В. Радлов аудармасының көшірмесіне қарап отырып, суретші ұйғыр жігіті ескерткіштегі жазудың басы мен аяғы қайда деп ойланып жатпастан, орта тұсынан үзіп-үзіп алып, тасқа қашап, жазуды жазып шығады. Кейін тас сол фильм түсірілген жерде қала береді де, бірде мектеп оқушыларымен саяхатқа шыққан бір мұғалім Ғылым академиясына жазуы бар ерекше тас көргендерін айтып хабарласады. А. Аманжоловтың бұл оқиғалардан еш хабары жоқ, өздері ғана жаңалық ашып, қарық боламыз деп ойлаған бір топ ғалым тасты көруге аттанады. Егер олар жазуды шын мәнінде оқи алған болса, атақты Күлтігін

жырынан алынған үзінділер екенін, сөйлемдердің басы мен аяғы қиыспай тұрғанын білер еді.

Өр Алтайдың асқақтығын бір бойына сидырып, жасынан ғылымның соқтықпалы, соқпақсыз жерлеріне түрен салып, екінің бірі жүрегі дауалап, зерделей алмайтын көне жазба мұралардың тілін қиыннан қиыстырып, жігерлілікпен зерттеп, бар өмірін нағыз ғылымға арнаған нар тұлға Алтай тауындай еңселі күйінен таймай, біреуге жағынып, жақсы атануды білмейтін қайсар мінезімен, ғылым жолында адалдықты мақсат тұтып өтті. 18 ғылым кандидаты, 4 ғылым докторын дайындап, өзіндік мектебін қалыптастырды. Шәкірттері, көпшілік ғылыми қауым Алтай Аманжоловтың ғалымдық, адамдық тұлғасын ешқашан естен шығармақ емес. Артына қалдырған баға жетпес ғылыми еңбектерімен әлемдік түркітану ғылымына ерекше үлес қосқан қазақ ғылымының көрнекті өкілі, белгілі түрколог ғалым Алтай Аманжоловтың бай мұрасын зерттеу – болашақтың ісі.

Мақала AP23490928 «Қазақ тілі мен әдебиетін құндылық бағдарлы оқытудың инновациялық технологиясы» атты жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке памятников древнетюркских письменностей: Автореферат дисс. на соиск. ученой степени кандидата филологических наук. - М., 1963. – 18 стр.
2. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. - М., 1969. – 101 стр.
3. Аманжолов А.С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности: Автореферат дисс. на соиск. ученой степени д-ра филологических наук. – Алма-Ата, 1975. – 71 стр.
4. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 368 стр.
5. Семей облысында тұратын гагауыздардан жазылып алынған фольклор тексттері // Қазақ диалектологиясы. –

- Алматы, 1965. – 234-246 б.
6. Аманжолов А.С. Аға сөзі: Өлең [Әні Ә. Төлеубайұлынікі] // Лениншіл жас. – 1988. – 24 дек.
 7. Аманжолов А.С. Turk halklarini yakinlastirmek maksadiyla latin alfabesine gecmeliyiz // Yeni Dusunce. – Ankara, 1993. – 8 Ekim.
 8. Аманжолов А.С. Бабалар сөзі. – Пеки: Ұлттар баспасы, 1988. – 67 бет (араб графикасында).
 9. Аманжолов А.С. Ortak asil miras = Ортақ асыл мирас. – Trabzon: Karadeniz Teknik universitesi, 1994. – 38 s.
 10. Аманжолов А.С. «Шумер» – тюркские соответствия и изобразительные логограммы // Sprache Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. - Berlin, 1974. S. 65-71.
 11. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 127 бет.
 12. Аманжолов А.С. Опыт изучения тюркских языков. – Астана: Фолиант, 2012. – 400 стр.

ЙЫЛДЫРЫМ КЮРШАТ

*Тарих ғылымдарының докторы, профессор
Истамбұл университеті, Түркия*

АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ ЕЖЕЛГІ ТҮРІК ЭТНОГЕНЕЗІ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ

Этногенез – этникалық топтың қалыптасуы мен дамуы. Л. Гумилевтің пікірінше, адам тек қоғамның ғана емес, сонымен бірге этникалық топтың да мүшесі болып табылады. Этногенездің өнімі ретінде этникалық тарих жүзеге асып, тарихта өз ізін қалдырады. Тарих ғылымы уақыт ішінде орын алған осы процестерді зерттейді. Гумилевтің айтуынша, этносты анықтайтын нақты критерийлер болмаған жағдайда да, «этнос – өзін басқа барлық қауымдастықтардан ерекшеленді-

ретін адамдар тобы». Этнос оны құрайтын адамдардың ұқсастығынан гөрі, олардың өзара қарым-қатынастарының үздіксіздігіне негізделеді¹.

Этногенез термині алғаш рет әдебиет зерттеулерінде аталған. Бұл ұғым 1930-1940 жылдары ғылыми тұрғыдан антропология мен археологияда қолданылған. «Этникалық топ» термині әлдеқайда бұрын анықталғанымен, «этногенез» ұғымының жаңашылдығы этникалық топтардың пайда болуына ерекше назар аударуы арқылы ерекшеленеді. Сондықтан теорияда этникалық топтардың бар екені мойындалады. Теориялық көзқарастар алғаш рет 1940 жылдардың ортасынан бастап Латын Америкасына қатысты этнологтар мен антропологтардың зерттеулерінде және Кеңестік тарих пен этнологияда пайда болды. Екі жағдайда да ортақ тарихи және мәдени ерекшеліктері бар және басқа қауымдастықтардан ерекшеленетін адам топтарын сипаттау үшін қолданылған. Ғалымдар этногенезді тарихи процестердің нәтижесі ретінде қарастырды. Сондай-ақ қоғамдардың ұрпақтан ұрпаққа әлеуметтік құндылықтарды үздіксіз жеткізіп отырғанына назар аударды².

Белгілі түркітанушы Алтай Аманжолов түрік халқына тиесілі тілдік мұраларды зерттеумен ғана шектелмей, ежелгі түрік этногенезі туралы да пікірін білдірген³. Осы қырынан ол түркологияның тарих, археология, этнография, география сияқты салалардан қалай пайда көре алатынын көрсеткен. Оның өзі мүше болған ұлы түрік отбасының ең көне замандардағы этникалық қалыптасу тарихы туралы ойлары біз, тарихшылар үшін, аса құнды.

1. Түркітанудың ең күрделі салаларының бірі – ежелгі

¹ A. Farzaliev, ve G. Sazak, “Lev Nikolayeviç Gumilëv ve Etnogenez Kuramı”, *Türkiyat Mecmuası*, 26(1), 2016, 118-120.

² N. C. Tiesler, “The Conceptual History of Ethnogenesis: A Brief Overview”, *New Diversities*, 23 (1), 2021, 84-85.

³ Altay S. Amanjolov, *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 2006, 33.

түрік этногенезі. Алтай Аманжоловтың пікірінше, бұл мәселе шешілмейінше, түрік ру-тайпаларының бір түбірден таралғанын, тарихи және мәдени ортақтығы бар екенін түсіндіру қиын болады. Ғылым әлемінде белгілі бір қалыптарға салынған қате түсініктер аясында бұл мәселені шешу мүмкін емес. Оның айтуынша, әртүрлі ғылыми салалардың тоғысуы қажет. Түріктердің тарихы, тілі, мәдениеті бойынша әсіресе шетелдік зерттеушілер жасаған жұмыстардағы негізгі проблема да – зерттеушілердің көпшілігінің түрік тілін білмейтіндігінде. Тілді білмейтіндердің ойды түсінуі мүмкін емес. Аманжолов айтқандай, тіл этникалық мәнге ие. Сондықтан этникалық топ туралы пікір айту үшін ең алдымен сол этникалық топтың тілін, демек, ойлау жүйесін білу қажет. Зерттеушілер түріктердің мәдениеті мен өркениетін жеткілікті деңгейде үйренбестен, бөлек-бөлек мәтіндерге сүйеніп қорытынды жасайды, тіпті кейде бір жазбадағы жалғыз сөйлемнен түріктерге тән емес мәдени элементтер туралы айтады, соның негізінде тарих құруға тырысады.

Тағы бір маңызды мәселе – қоғам психологиясы. Түрік қандай жағдайға қалай жауап береді? Түрік үшін не қасиетті, не елеусіз болып табылады? Осындай себептермен Аманжоловтың айтқаны дұрыс. Зерттеушілер тар көзқараспен қарап, қалыптасқан пікірлермен әрекет етеді. Ежелгі түрік этногенезін түсіну үшін тарих, археология, тіл, әдебиет, әлеуметтану, дін, география және басқа да салаларды пайдаланып, біртұтас тұрғыда бағалау жасау қажет.

2. Аманжоловтың пікірінше, Алтай-Саян тауларынан бастап Ертіс өзенінің жоғарғы ағыстарын, Сарыарқа мен Жетісуды қамтитын аймақ – түрік этногенезінің алтын бесігі. Ол бұл туралы дәлелдер өте көп екенін, тек оны көретін көз бен сезетін жүрек жеткілікті екенін айтады. Археологиялық деректерге сәйкес, Оңтүстік Сібір мен Қазақстан даласында өмір сүрген, мал шаруашылығы және егіншілікпен айналысқан қола дәуірінің тайпалары мен Азияның алғашқы көшпенділері (Азия скифтері – сақтар) европеоидтік Оңтүстік Сібір типіне жататын. Сақ тайпалары жерлері, өмір сүру

салты, этникалық ерекшеліктері мен тілдері жағынан бір-бірінен айырмашылық жасады. Олардың шығу тегі жөніндегі даулардың шешімі археологиялық деректерде жатыр. Осы тұрғыда Аманжолов көрсеткен «түрік этногенезінің алтын бесігі» саналатын география бізге бағыт береді.

Мамандар түріктердің атамекені ретінде Хакасияны, Алтайды, Байкал көлі маңын, Қырғыз далаларын және т.б. ұсынған. Ішкі Азияның этникалық құрылымының қалыптасуында европеоид тайпаларының рөлі зор болды. Ішкі Азияда европеоид типті адам қалдықтарының табылуы әртүрлі теориялардың пайда болуына және арий, арийлер, иран тілдестер мен үнді-еуропалықтар туралы теориялардың ұсынылуына себеп болды. Бұл европеоид типтегі адам қаңқалары Байкалдағы мәдениетке дейін кездесіп, Ангара алқабы бойында неолит дәуірінде де шығысқа қарай европеоид типті адамдардың мекендегенін көрсетеді. Алайда тайпа, ру немесе халықтың тарихын тек қана қаңқа типіне немесе тек тілдік деректерге сүйеніп түсіндіруге тырысу көптеген мәселелердің толық зерттелмеуіне әкеледі.

Энеолит, яғни мыс тас дәуіріне жататын Афанасьев мәдениеті Алтай / Саян таулары мен Енисей алқабы бойында анықталған. Сондай-ақ бұл мәдениетке тиесілі қорымдар Моңғолия Алтайында да табылған. Бұл қорымдардың ең ерте кезеңіне қатысты хронологиялық даталау соңғы уақытта Таулы Алтайда жүргізілген Фирсов қазбалары арқылы біздің дәуірімізге дейінгі 4-мыңжылдыққа жататын алғашқы үлгілердің алынуымен аяқталғанымен, жаңа деректер табылған сайын нәтижелер өзгеруі мүмкін екенін ескеру қажет¹.

Андронов мәдениетінің (б.д.д. 2000-1000 жж.) европеоид типті адамдары Енисей мен Алтайдағы Афанасьево негізіндегі долихокефалдармен байланысты. Бұл мәдениет кезеңінде мал шаруашылығына негізделген экономика байқалады.

¹ Elvin Yıldırım, “Orta Asya’da Erken Kültür Dönemleri ve Türk Kültürünün Ortaya Çıkışı”, *İnsanlığın Serüveni Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimine*, Ed. A. Taşağıl-A. Kar, İstanbul, 2018, 154-155.

Мыс пен қалайыны балқытып, қоладан өнімдер жасаған, бүкіл Сібір мен Қазақстан даласы бойында таралған бұл мәдениет дәуірінің қауымдары Дала мәдениетінің негізін қалап, түріктердің ерте ата-бабалары болды¹. Б.д.д. 1200 жылдары Андронов мәдениеті жойыла бастады, ал Батыс Сібір далалары мен Енисей аймағында оның орнын Қарасу мәдениеті басты.

Қазақстан жерінде де таралған бұл мәдениет кезеңінде қорымдардың түрлерінде өзгерістер орын алды. Б.д.д. 1000-800 жылдары Жоғарғы және Орта Енисей өңірінде Қарасу мәдениетінің орнын Тагар мәдениеті алмастыра бастады. Антропологиялық зерттеулер Тагар адамдарының европеоид типті болғанын көрсетеді. Тагар қоғамының Енисей алқабы мен Алтайда Афанасьев, Қазақстанда Андронов және Қарасу мен Алай аймағындағы сақтардың типологиясын бойына сіңіргені анықталған. Енисей мен Алтай өңірінен табылған Тагар кезеңінің антропологиялық типі Афанасьев-Андронов кезеңіне жақын.

Тагар мәдениеті кезеңінде Енисей мен оның маңында белсенді болған халық Динлиндер еді. Олар Қытай деректерінде Теле («Түрік»), Чиле («Түрік») деп те аталған. Шын мәнінде, Динлин, Теле, Чиле атаулары мағынасы бірдей сөздердің әртүрлі жазба нұсқаларына сілтейді².

Аманжоловтың ойынша, қытай деректерінде көрсетілген көне түрік атауларын (этнонимдер, топонимдер, антропонимдер) дұрыс дыбыстау қажет, өйткені атаулардың әртүрлі тілдерде айтылуы мен жазылуының сәйкессіздігінен қателіктер туындайды. Мысалы, кейбір тайпалардағы жазу және тіл

¹ Elvin Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü*, Ötüken, İstanbul, 2020.

² Elvin Yıldırım, "Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik- Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, XIX/2, 2020, 447-458; Elvin Yıldırım, "İç Asya'da Demir Çağına Geçiş / Karasuk Kültürü ve Türkler", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, XIII/3, 2024, 816-837; Yıldırım, "Orta Asya'da Erken Kültür Dönemleri", 157-158.

элементтеріне сүйене отырып, Үйсін еліндегі хан әулетінің Ашина түріктеріне жақын болғанын көруге болады. Қытай деректеріне сәйкес, б.з.д. III-I ғасырларда сақтардың жерінде Үйсін, Қаңлы, Юэчжи тайпалары өмір сүрген. Ғұндардан қашқан үйсіндер Тянь-Шань таулары мен Жетісуға қоныстанды. Юэчжилер Әмудария маңында Кушан мемлекетінің негізін қалады. Қаңлылар Сырдария бойына қоныстанды¹.

3. Аманжоловтың пікірінше, егер олардың тілдері анықталса, ғұндардың түркі тілінде сөйлегеніне ешкім күмән келтірмейді, бірақ көне түрік этногенезін тек ғұндармен шектеу дұрыс емес. Сақтардың мұрагері болған үйсіндер де түркі тілінде сөйлеген. Бұл қытай деректерінен көрініп тұр, өйткені лауазымдар да түркіше болды (Күн бек, Ұлық, Тархан және т.б.).

Оның айтуынша, б.з.д. III-I ғасырларда үйсіндер тілінде түркі сөздерінің болуы, кеңес дәуіріндегі тарихи әдебиеттердегі түркітануға қатысты көзқарастарға қайшы келеді. Үйсін әулетінің Ашина түріктерімен байланысы бар екенін айтқан Аманжоловтың пікірінше, «үйсін» этнониміндегі «ус» түбірін түркіше «ұс» немесе «ас» сөздерімен байланыстыруға болады. Бұл сөздер Қашқари Махмұттың еңбегінде «қартал» (бүркіт) деп берілген. Тоныкөк жазуындағы «түрік есір бодуны» «түрік бүркіт халқы» дегенді білдірген (Тыва тілінде «езир» сөзі әлі күнге дейін «бүркіт» мағынасында қолданылады), бұл Ашина әулетінің тағы бір атауы².

Аманжоловтың тұжырымдары тарихымыз үшін үлкен құндылыққа ие. Шынында да, қазақ халқын құраған тайпалар арасында үйсіндерден қалған ұрпақтар болған. Қазақтардың Ұлы жүзін құраған қаңлылар (Қаңғұй) да солардың бірі, ал Ұлы жүзді үйсін тайпалар бірлестігі деп көрсеткен³.

¹ Aманжолов, *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, 60.

² Aманжолов, *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, 36

³ Li Qian, “Wusun: Yuanzai Yili Hepan”, *Renwen Zhanggu*, 2019, 62.; Osman Yorulmaz, “Moğol İstilas Sonrası Kanglılar/kanklılar”, *Bilig*, 40, 2007, 210.

Қытай деректеріне сәйкес, Батыс Түрік қағаны Тардудың Он оқ, Қарлұқ, Шігіл, Чуми және Құмыл арасында үйсіндердің ежелгі жеріне иелік еткені айтылады¹. Бұл қауымдардың әдет-ғұрыптары көк түріктермен бірдей болып, сөйлеген тілі түркі тілінен аздап қана ерекшеленген. Қытай-лық зерттеуші Цянь Боцюань үйсіндердің сөйлеген тілі түркіше болған деп санайды. Осыған сәйкес, үйсін билеушілерінің «Күнби» деген атағындағы соңында тұрған «би» сөзі, сондай-ақ Нандоуби, Лежаоби, Синби сияқты есімдерде кездеседі. Бұл жалғау түркі тіліндегі «м-б» дыбыстарының алмасуымен байланысты болуы мүмкін және «би» деген мағынаны білдіруі де мүмкін².

Эдвин Пуллейбланк «Wusun» сөзінің көне қытай тіліндегі «aḥsmən» сөзінен шыққанын, кейінірек бұл сөздің «ousuən» түріне айналғанын және осы сөздердің Үйсін атауымен байланысты екенін айтқан³. Ал Кристофер Беквит бұл пікірге қарсы шығып, «Үйсін» сөзінің санскриттегі «Aświn», яғни «Ат мінген адамдар» деген мағына беретінін алға тартқан⁴. Питер Голден болса, «Ашина» сөзінің парсы немесе тохар тіліне тиесілі екенін айтқан⁵. Виктор Мэйр мен Фаньйи Чэн де «Ашина» және «Үйсін» сөздері арасында байланыс бар екенін алға тартып, Үйсін атауының парсы тіліне жататынын болжапты⁶. Ли Цян «Үйсін» сөзінің екі түрлі

¹ *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997, 6055.

² Qian Boquan, “Wusun he Yuezhi zai Hexi de Gudi Ji Qixi Qian de Jingguo”, *Dunhuang Yanjiu*, 1994, 105.

³ E.G. Pulleyblank, “The consonantal system of Old Chinese”, *Asia Major*, 9, 1963, 136.

⁴ Cristopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı’ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, Ankara, 2011, 376.

⁵ Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, O. Harrassowitz, 1992, 121.

⁶ Victor H. Mair ve Fangyi Cheng, “The Relationship Early Turks with the Wusun”, *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, Ed. I. Zimonyi - O. Karatay, *Turcologica*, 104, 2016, 135.

мағынасы бар деп, біріншісін қараңғылыққа (қараға) табыну, екіншісін үйлесімділік пен бірігу деп түсіндіреді¹. Цянь Боцюань болса, «Үйсін» атауы қытай деректеріндегі «曷萨 Hesa» (Хазар немесе Қасар) сөзінің көне жазылуы екенін айтқан².

4. Аманжоловтың пікірінше, Алтай мен Жетісуда өмір сүрген халықтардың бәрінің үнді-иран тілін сөйлейтіндермен тарихи жақындығы бар деген пікірлер сынға алынуы тиіс. Бұл жерде өмір сүрген ежелгі халықтардың үнді-иран тілдерінде сөйлегеніне ешқандай дәлел жоқ. Тіпті сақтардың бекіністерінен түрік руникалық жазба құжаттары табылған. Ертис пен Іле өзендерінің жағаларында табылған көне түрік жазбаларын Аманжолов жариялаған. «Сақ» сөзінің қайдан шыққаны белгісіз. Ал иранист Г. Бейлидің зерттеулеріне сәйкес, «Сақ» атауы үнді-иран тілдеріне тиесілі деген пікірлердің ешқайсысы шындыққа жанаспайды. Аманжоловтың ойынша, этникалық бірлікті анықтауда тіл өте маңызды. Тіл – халықтың өзі, ол этникалық мәнге ие. Энеолит және қола дәуірінде Оңтүстік Сібір мен Қазақстандағы тайпалардың тілі туралы деректер өте аз. Соған қарамастан, бұл өңірдегі халықтардың тілі үнді-еуропа немесе иран тілі болды деген негізсіз тұжырымдар бар³.

Аманжоловтың пікірінше, 1970 жылы Есік қорғанынан табылған руникалық жазба Қазақстан жерінде өмір сүрген сақ тайпаларының тілі түркі тілі болғанын дәлелдейді және «Қазақстандағы көне көшпенділерде жазу болмаған» деген пікірлердің қате екенін көрсетеді⁴.

Ғылым Аманжоловтың тұжырымдарының дұрыстығын растап отыр. Түрік тарихы, тілі, мәдениеті мен географиясын тұтас қарастыра алмаған зерттеушілер көне мәтіндердегі бірнеше сөзге немесе қытай деректеріндегі бөтен «глоссаға»

¹ Li Qian, “Wusun: Yuanzai Yili Hepan”, 60.

² Qian Boquan, “Wusun he Yuezhi”, 104.

³ Aманжолов, *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, 34-36, 38.

⁴ Aманжолов, *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, 61.

сүйене отырып, ауқымды қорытындылар жасауға тырысуда. Деректердегі сөздерді зерттей отырып, әртүрлі қауымдардың үнді-еуропа немесе иран тілдерінде сөйлегенін айқындауға тырысатын зерттеулер аз емес. Оның үстіне, олардың бір бөлігі тақырыпқа біржақты, тіпті идеологиялық тұрғыдан қарауда. Мысалы, Бертох Лауфер 1917 жылы жариялаған кішігірім еңбегінде¹ алдымен юэчжилердің үнді-еуропалық болғанын баса көрсетіп, юэчжилердің түркілігін және олардың түркіше сөйлегенін айтқан Ф. Хирт, Х. Г. Роулинсон, А. Стейн сынды беделді зерттеушілерді «пан-түрікшілдер» деп айыптайды. Лауфер олардың юэчжилердің түркілігіне қатысты пікірлерін спекуляция деп санайды.

Автор былай деп жалғастырады: *«Юэчжилерді зерттеген көптеген авторлар (көбісі басым түрде) бұл халықтың этникалық жағдайы туралы ой қозғаудан қашықтаған. Ұлт тілге негізделеді; көне юэчжи тілінен қалған кейбір сөздерді (Үнді-Сақ империясы құрылмай тұрып) зерттедім, олар қазіргі уақытқа дейін қытай жазбалары арқылы жетті және олардың тілі туралы пікір айтуға мүмкіндік береді»*². Осындай батыл тұжырымдамалардан кейін автор «Юэчжилер немесе Үнді-Сақтардың тілі» атты еңбегінде бар болғаны төрт сөзді қарастырған: i) 師 ve e 獅, shi, *š'i, “арыстан” ii) 符拔 fu-pa, *fu-bwaδ, fu-bwal, fubal, “бір жануардың аты iii) Guo 郭, “өгіз” iv) 翮 xi ya da 翮 候 xihou, *h'ier (ya da her)-gou, hiev-gou, “йабғу”. Осыған орай, төрт сөзді зерттеу арқылы қауымның тіліне қатысты бергілі бір тұжырымдар жасауға болады. Оның үстіне автор, марқұм Сихоу «Ябғу» сөзін зерттей келе: *«Түрікмандардың» тіліндегі (мәтіндегі: Turcomaniacs) бұл сөздің түрік тілінен енгендігіне келісуге еш негіз жоқ» деп*³, ғылымда зерттелмеген негізсіз пікір айтқан. Түркі әлемін зерттеуші ғалым-

¹ Berthold Laufer, *The Language of The Yue-chi or Indo-Scythians*, Chicago, 1917.

² Laufer, *The Language of The Yue-chi*, 3.

³ Laufer, *The Language of The Yue-chi*, 7.

дарының шындықты ашу үшін көбірек дәлел келтіруі мұндай зерттеушілерге ештеңені айғақтамайтын сияқты. Ғылыми ақиқаттарға жету үшін Аманжоловтың сөзімен айтқанда, «көретін көз, сезетін жүрек» керек.

Prof. Dr. YILDIRIM KÜRŞAT
İstanbul Üniversitesi

ALTAY AMANJOLOV'UN ESKİ TÜRK ETNOGENEZİ PROBLEMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Etnogenez bir etnik grubun oluşumu ve gelişimidir. L. Gumilëv'a göre ise insan sadece toplumun bir üyesi değil, aynı zamanda bir etnik grubun da üyesidir. Etnogenezin bir ürünü olan etnik tarih gerçekleştirip tarihte izini bırakır. Tarih bilimi, zaman içinde gerçekleşen bu süreçleri araştırmaktadır. Gumilëv'a göre elimizde etnosu tanımlamak için hiçbir gerçek kriter yoksa da “etnos, kendisini bütün başka topluluklardan ayıran bireylerin topluluğudur” Etnos kendisini oluşturan insanların birbirine benzerliğinden çok birbirleriyle ilişkilerinin devamlılığına dayanmaktadır¹.

Etnogenez terimine ilk atıflar edebiyat çalışmalarında yapılmıştır. Kavramın 1930 ve 1940'larda bilimsel kullanımı antropoloji ve arkeolojide görülmüştür. “Etnik grup” terimi çok daha önce tanımlanmış olsa da “etnogenez” kavramının yeniliği, etnik grupların ortaya çıkışına açıkça vurgu yapmasındandır. Dolayısıyla kuramda etnik grupların varlığı kabul edilir. Teorik düşünceler ilk olarak 1940'ların ortalarından itibaren Latin Amerika üzerine etnologların ve antropologların çalışmalarında ve Sovyet tarih ve etnolojisinde ortaya çıkmıştır. Her ikisinde de ortak tarihi ve kültürel özellikleri ve diğerlerinden ayrılan insan topluluklarını anlatmak için kullanılmıştır. Bilim adamları etnogenezi, tarihi süreçlerin bir sonucu olarak görmüşlerdir. Ayrıca toplumların bir

nesilden diğetine toplumsal değeri sürekli olarak aktarmaları üzerinde durmuşlardır¹.

Büyük Türkolog Altay Amanjlov, Türk milletine ait dil yadigarlarını incelemekle yetinmemiş, eski Türk etnogenezi üzerine de görüşlerini ifade etmiştir. Bu yönüyle Türkolojinin tarih, arkeoloji, etnografya, coğrafya gibi alanlardan nasıl faydalanabileceğini göstermiştir. Onun mensubu olduğu büyük Türk ailesinin en eski zamanlardaki etnik oluşum tarihi üzerine düşünceleri biz tarihçiler için çok kıymetlidir.

1. Türkolojinin en karışık sahalarından birisi eski Türk etnogenezidir. Altay Amanjlov'a göre bu mesele çözülmedikçe Türk boy ve topluluklarının aynı kökten beslendiğini, tarihi ve kültürel ortaklığa sahip olduklarını açıklamak zor olacaktır. Bilim dünyasında belli kalıplara sokularak daraltılan yanlış düşünceler etrafında bu meselenin çözülmesi mümkün değildir. Ona göre farklı bilim alanlarının bir araya gelmesi gerekir¹. Türklerin tarihi, dili, kültürü üzerine bilhassa yabancılar tarafından yapılan çalışmalarındaki temel problem budur. Öncelikle araştırmacıların çoğu Türk dilini bilmemektedir. Dili bilmeyenlerin düşünceye vakıf olması mümkün değildir. Amanjlov'un dediği gibi dil etnik anlama sahiptir. Dolayısıyla bir etnik topluluk hakkında hüküm verebilmek için her şeyden önce o etnik topluluğun dilini ve dolayısıyla düşüncesini bilmek gerekmektedir. Araştırmacılar Türklerin kültür ve medeniyetini yeteri kadar öğrenmeden parça parça metinlerden hareket ederek yorumlar yapmakta, belki de bir yazıttaki tek bir ifadeden Türklerde mevcut olmayan bir kültürel unsurdan bahsetmekte, bunun üzerine tarih inşa etmeye çalışmaktadır. Yine toplumların psikolojisi çok önemlidir. Bir Türk hangi duruma karşı nasıl tepki verir? Bir Türk için neler mukaddestir veya neler küçük görülür? İşte bu gibi sebeplerden Amanjlov'un dediği haklı çıkmaktadır. Araştırmacılar dar bir pencereden bakmakta, kalıp düşüncelerle hareket etmektedir. Eski Türk etnogenezini anlayabilmek için tarih, arkeoloji, dil, edebiyat, sosyoloji, din, coğrafya vb. alanlardan yararlanarak bir bütün olarak değerlendirme yapmak gerekir.

2. Amanjlov'a göre Altay-Sayan dağlarından İrtiş Irma-

ğı'nın üst akımlarını da içine alarak Sarıarka ve Yedisu'ya kadar alan Türk etnogenezinin altın beşiğidir. O buna dair delillerin çok olduğunu, sadece bunu görecekle gözle hissedecek kalbin yeterli olduğunu söylemektedir. Arkeolojik buluntulara göre Güney Sibirya ve Kazakistan bozkırlarında yaşayan, hayvancılık ve çiftçilikle uğraşan tunç çağı boyları ile Asya'nın ilk konar-göçerleri (Asya İskitleri-Sakalar) Europoid Güney Sibirya tipindeydi. Saka boyları toprakları, hayat tarzları, etnik özellikleri, dilleri bakımından birbirinden farklıydı. Onların kökenine dair tartışmaların çözümü arkeolojik kaynaklardır. Bu noktada Amanjolov'un "Türk etnogenezinin altın beşiği" olarak gösterdiği coğrafya bize yol göstermektedir.

Uzmanlar Türklerin anayurdu olarak Hakasya'yı, Altaylar'ı, Baykal Gölü çevresini, Kırgız bozkırlarını vb. önermişlerdir. İç Asya'nın etnik kimliğinin şekillenişinde Europoid kabilelerin rolü çok büyüktür. Europoid tipteki insan kalıntılarının İç Asya'da görülmesi farklı teorileri de peşinde getirmiş ve Ari, Aryan, İran dilliler ve Hint Avrupalılar teorilerinin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bu Europoid tipteki insan iskeletleri Baykal Ardi Kültürü'ne kadar görülmekte ve Angara Havzası boyunca Neolitik Çağ'da daha doğuda da Europoid tip insanın meskûn olduğunu göstermesi bakımından mühimdir. Oysaki bir kabile, kavim veya milletin tarihini sadece iskelet tipi veya sadece dil verilerine göre açıklamaya çalışmak pek çok meselenin eksik kalmasına sebep olmak demektir. Eneolitik yani bakırtaşı dönemine ait Afanasyevo Kültürü mezarları Altay/Sayan Dağları ve Yenisey Havzası boyunca tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu kültür dönemi mezarlarına Moğolistan Altaylar'ında da ulaşılmıştır. Söz konusu mezarların en erken dönemine ait kronolojik tarihlendirme tartışmaları, son olarak Dağlık Altay'da yapılan Firsov kazıları ile MÖ 4. binyıla ait en erken numune örneklerinin alınması ile neticelense de yeni buluntuların elde edilmesi ile sonuçların tekrar değişebileceği unutulmamalıdır¹. Andronovo Kültürü (MÖ 2000-1000)'nün Europoid tipteki insanları Yenisey ve Altay'daki Afanasyevo temelli dolikosefallar ile ilişkilidir. Söz konusu kültür döneminde hayvancılık temelli ekonomi görülmektedir. Bakır ve

kalayı eritip tunçtan ürünler ortaya koyan, bütün Sibirya ve Kazak Bozkırı boyunca yayılan bu kültür dönemi topluluğu Bozkır Kültürü'nün temellerini atmış, Türklerin erken atalarıdır¹. MÖ 1200'lerde Andronovo Kültürü ortadan kaybolmaya başlamış, Batı Sibirya bozkırları ve Yenisey bölgesinde onun yerini Karasuk Kültürü almıştır. Kazakistan boylarında da yayılan bu kültür döneminde mezar tiplerinde değişim yaşanmıştır. MÖ 1000-800 arasında ise Yukarı ve Orta Yenisey bölgesinde Karasuk Kültürü yerini Tagar Kültürü dönemine bırakmaya başlamıştır. Antropolojik çalışmalar Tagar insanının Evropoid tipte olduğunu göstermektedir. Tagar toplumunun Yenisey Havzası ve Altay'da Afanasyevo, Kazakistan'da Andronovo ve tipik Karasuk ve Alay bölgesi Sakaları tipolojisini taşıdığını ifade edilmektedir. Yenisey ve Altay bölgesinde bulunan Tagar dönemi antropolojik tipi Afanasyevo-Andronovo dönemine yakındır. Tagar Kültürü döneminde Yenisey ve çevresinde etkin olan halk Dingling'lerdi. Bunlara Çin kaynaklarında Tiele ("Türk"), Chile ("Türk") adı da verilmektedir. Aslında Dingling, Tiele, Chile adları gerçekte aynı anlam zeminine sahip sözcüklerin farklı yazı çevrimlerine işaret etmektedir¹.

Amanjolov'a göre Kazakistan topraklarında bronz çağına ait kültür ortaklığının temeli neolitik devirde oluşmuştur. Bu sebeple İran veya Hint-İran topluluklarının bronz devrinde buraya göç etmesini sebep göstererek Türkleri buraya sonradan gelme göstermenin delili yoktur. Bu coğrafyadaki eski insanların ilk Türk halkı ve diliyle hiçbir ilgisinin olmadığını iddia etmek, onların yerli değil göçmen olduğunu öne sürmek gerçeklerle bağdaşmaz. Türk etnosuna esas teşkil eden eski kabilelere "Türkizasiya" yani "Türkleşme" teriminin kullanılması tek taraflılığı göstermektedir¹.

3. Amanjolov'un düşüncesine göre Çin kaynaklarında verilen eski Türk adlarının (etnonim, toponim, antoponim) doğru seslendirilmesi lazımdır, çünkü adların farklı dillerdeki söylenişi ve yazılışının birbirine uymamasından dolayı yanlışlıklar meydana gelmiştir. Mesela bazı boylardaki yazı ve dil unsurlarından hareketle Üysün ilindeki han neslinin Aşina Türklerine yakın olduğu

görülmüştür. Çin kaynaklarına göre MÖ III-I. yüzyıllarda Sakaların topraklarında Üysün, Kanglı, Yuezhi boyları yaşardı. Hunların önünden kaçan Üysünler, Tanrı Dağları ve Yedisu'ya oturdular. Yuezhilar Amuderya'da Kuşan Devleti'ni kurdu. Kanglılar Sırderya boylarına yerleşti. Amanjolov'a göre bunların dilleri netleşirse Hunların Türkçe konuştuğuna kimse itiraz edemez, ancak eski Türk etnogenezi sadece Hunlara aittir demek yanlıştır. Sakaların varisleri Üysünler de Türkçe konuşuyorlardı. Çin kaynaklarına göre bu görülmektedir, rütbeler de Türkçedir (Kün Beg, Uluğ, Tarkan, vb.). Ona göre MÖ III-I. yüzyıllarda Üysünlerin dilinde Türkçe sözlerin bulunması, Sovyet tarih literatüründeki Türklük bilimiyle ilgili görüşlere zıttır. Üysün hanedanının Türk Aşına ile bağlantısı olduğunu söyleyen Amanjolov'a göre Üysün etnonimindeki “us” kökünü Türkçe “us” veya “as” kelimeleriyle birleştirmek mümkündür. Bu sözler Kaşgarlı Mahmud'da “kartal” olarak verilmektedir. Tonyukuk Yazıtı'ndaki “Türk esir bodun”, “Türk kartal halkı” demekti (Tıvacada “ezir” hâlâ “kartal” demektir), Aşına hanedanının bir başka adıdır¹.

Amajolov'un tespitleri tarihimiz bakımından büyük bir değere sahiptir. Gerçekten de Kazak Türklerini oluşturan boylar arasında Wusun halkından bakiyeler vardı. Kazakların Ulu Cüz'ünü oluşturan Kanglılar (Kangju) da bunlardan biridir ve Ulu Cüz Wusun boy birliği olarak gösterilmiştir¹.

Çin kaynaklarına göre Batı Gök-Türk Kağanı Tardu Onok, Karluk, Çiğil, Chumi ve Kumul arasında Wusunların eski topraklarına sahipti. Bu toplulukların âdetleri Gök-Türklerle aynıydı ve konuştukları dil de Türkçeden çok az farklıydı¹. Çinli araştırmacı Qian Boquan Wusunların konuştuğu dilin Türkçe olduğunu düşünmektedir. Buna göre Wusun hükümdarlarının taşıdıkları “Kunmi” unvanında sonda bulunan “mi”; Nandoumi, Liejiaomi, Xingmi gibi adların sonunda görülmektedir. Bu ek, Türkçedeki “m-b” ses değişimi ile bağlantılıdır. “Bey” anlamında olabilir¹.

Edwin Pulleyblank “Wusun” kelimesinin eski Çincedeki “aĥsmən” kelimesinin daha sonraki dönemde “ousuən” kelimesine dönüştüğünü ve bu kelimelerin de Wusun kelimesiyle bağlantılı olduğu iddiasını ortaya atmıştır¹. Christopher Beckwith ise

bu görüşe karşı çıkararak Wusun kelimesinin Sanskritçedeki “Aświn” yani “Atlı Adamlar” olduğunu ileri sürmüştür¹. Peter Golden söz konusu “Aşina” sözünün Farsça ya da Toharca olduğunu iddia etmiştir¹. Victor Mair ve Fangyi Cheng da Aşina ve Wusun kelimeleri arasında bağlantı kurarak Wusun kelimesinin Farsça olabileceğini ileri sürmüştür¹. Li Qian ise Wusun kelimesinin iki farklı anlamından bahsederek ilk anlamında karanlığa (siyaha) tapmak diğeri ise bütün olarak uyum ve bir araya gelmek demiştir.¹ Qian Boquan Wusun kelimesinin Çin kaynaklarındaki “曷萨 Hesa” (Hazar veya Kasar) kelimesinin eski yazılışı olduğunu söylemiştir¹.

4. Amanjolov’a göre Altay-Yedisu’da yaşayanların hepsinin Hint-İran dili konuşanlara tarihi yakınlığı olduğunu söyleyen fikirleri eleştirmeliyiz. Burada yaşayan en eski halkların Hint-İran dilleri konuştuğuna dair hiçbir delil yoktur. Üstelik Saka kalelerinden Türk runik yazılı belgeler bulunmuştur. İrtiş ve İli ırmakları kıyılarında en eski Türkçe yazıları da Amanjolov neşretmiştir. Saka sözünün nereden geldiğini bilinmemektedir. Öte yandan İranist G. Bailey’in çalışmalarına göre Saka adının Hint-İran dillerine ait olduğuna dair düşüncelerin hiçbiri doğru değildir. Amanjolov’a göre etnik birliği tespit etmede dil çok önemliydi. Dil halkın kendisiydi, dil etnik anlama sahiptir. Eneolit ve tunç çağında Güney Sibirya ve Kazakistan’da boyları dili hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Buna karşılık buradaki halkın dilinin Hint-Avrupa veya İran dilleri olduğuna yönelik temelsiz iddialarda bulunmaktadır¹. Amanjolov’a göre 1970’te Esik kurganında çıkan runik yazı Kazakistan topraklarında yaşayan Saka boylarının dilinin Türkçe olduğunu ispatlamaktadır, “Kazakistan’daki eski konar-göçerlerin yazısı olmamıştır” şeklindeki fikirlerin de doğru olmadığını göstermektedir¹.

Bilim, Amanjolov’un ulaştığı neticeleri haklı çıkarmaktadır. Türk tarihi, dili, kültürü ve coğrafyasına bir bütün olarak bakamayan araştırmacılar eski metinlerdeki birkaç kelime veya Çin kaynaklarına yabancılara ait birkaç “glossa” ile kapsamlı hükümler vermeye çalışmaktadırlar. Kaynaklarda geçen kelimeleri inceleyerek çeşitli toplulukların Hint-Avrupa veya İran

dilleri konuştuğuna dair hükümler veren araştırmalar az değildir. Üstelik bunların bir kısmı konulara tek taraflı ve hatta ideolojik bakmaktadırlar. Mesela Berthold Laufer 1917’de neşrettiği küçük hacimli kitabında¹ öncelikle Yuezhiların Hint-Avrupalı olduklarını vurgulayarak Yuezhiların Türklüğü üzerinde duran, Türkçe konuştuklarını söyleyen F. Hirth, H. G. Rawlinson, A. Stein gibi ciddi araştırmacıları bile “Pan-Türkçü” olmakla suçlamaktadır. Laufer bunların Yuezhiların Türklüğüne dair fikirlerinin spekülasyon olduğunu öne sürmüştür. Yazar şöyle devam etmektedir: “*Yuezhilar ile ilgilenen çoğu yazar (hem de ezici bir çoğunluk) bu halkın etnik durumu hakkında kafa yormaktan kaçınmışlardır. Milliyet dile dayanır; eski Yuezhi dilinden kalan bazı kelimeleri (İndo-İskit imparatorluğu kurulmadan önceki devirlere ait) araştırmaya giriştim ki bunlar günümüze Çin kayıtları sayesinde gelmiştir ve onların dili hakkında hüküm verme imkânı sunmaktadır*”¹. Bu iddialı sözlerden sonra yazar “Yuezhiların veya Hint-İskitlerin Dili” kitabında toplam dört kelimeye yer vermiştir: i) 師 ve e 獅, shi, *š’i, “aslan” ii) 符拔 fu-pa, *fu-bwaδ, fu-bwal, fubal, “bir hayvan iii) 郭郭, “öküz” iv) 翯 xi ya da 翯 候 xihou, *h’iep (ya da hep)-gou, hiev-gou, “yabgu”. Buna göre dört kelimenin tetkiki ile bir topluluğun dili hakkında hüküm verilebiliyordu. Üstelik yazar son Xihou, “Yabgu” sözünü incelerken “*Bunun Türkçeden gelme olduğuna dair “Türkomanyaklar” (metinde: Turcomaniacs) ile fikir birliği içinde olmak için hiçbir sebep yoktur*”¹ diyerek bilimsel olmayan yorumlar yapmaktadır. Türk dünyasından bilim adamlarının çok daha fazla deliller getirerek hakikatleri açığa çıkarmaları ise bu gibi araştırmacılar için bir anlam ifade etmemektedir galiba. Bilimsel gerçeklere ulaşmak için Amanjolov’un tabiriyle “görececek gözle hissedecek kalp” gerekmektedir.

БУРАНОВ АНВАР КАРАБОЕВИЧ

*доктор философии по филологическим наукам,
доцент Ташкентского государственного университета
узбекского языка и литературы им. А. Навои*

ОТОБРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА В ДЕШИФРОВКЕ И ТРАКТОВКЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ НАДПИСЕЙ: НА ПРИМЕРЕ ИССЛЕДОВАНИЙ АЛТАЯ АМАНЖОЛОВА

Аннотация. Цель статьи - обратить внимание на национальный дух при изучении древнетюркского языка. Автор, признавая достижения европейских учёных в изучении тюркской письменности, попытался показать, насколько важны в этих исследованиях выводы тюркских учёных. В исследованиях тюркских учёных, особенно у Алтая Аманжолова, явно ощущается национальный дух и духовные переживания предков. По этому, автор пришел к выводу, что в творчестве Аманжолова присутствовало стремление к «национальному самосознанию».

Калит сўзлар: Тенгри, тюрк, Орхон, Енисей, древнетюркское письмо, национальный дух, самосознания.

Древнетюркское письмо – это важные исторические документы для изучения древнетюркского языка, истории, этнологии, обычаев, мировоззрения древнетюркских племен и народностей. Это культурное наследие, ценность и богатство не только тюрков, но и всего человечества. В нем отражены события, описание этнокультурной и просветительской жизни, национальный дух древних тюрков.

Общеизвестно, что география тюркских надписей, известных сегодня как орхоно-енисейские надписи, не ограничивается районами долин Орхона и Енисея. Древнетюркские письменные памятники были обнаружены во всех регионах Евразии.

Если мы посмотрим на историю исследования тюркской

письменности, то увидим великие достижения и открытия. При этом мы видим, что пионерами этих исследований были преимущественно европейские учёные. Письмена были впервые обнаружены в 1723 году немецким учёным Даниэлем Мессершмидтом и шведским учёным Филиппом Старленбергом. Эпитафии исследовали В. Томсен, Н.М. Ядринцев, Д.А. Клеменц (1897), В.В. Радлов (1998), Г.Р. Рамстедт (1909), Б.Я. Владимирцов и Б. Бародин (1925)¹ и др.

Над дешифровкой и интерпретацией текстов работали В.В. Радлов, Х.Н. Орхун, М. Спренглинг, С.Е. Малов, П. Аалто, Р. Гиро, М. Эргин, Г. Клоусон, Г. Айдаров, Б. Базылхан, Т. Текин. В последующий период записи бассейна реки Енисей изучали Х.Н. Малов, Л.А. Евтюхова, Л.Р. Кызласов, А.К. Боровков, Д.М. Кунаа, А.С. Аманжолов, С.Г. Кляшторный, И.В. Кормушин и др.² Но среди них особо

¹ Клеменц Д.А. Археологический дневник поездки в Среднюю Монголию в 1891 г. // Сборник трудов Орхонской экспедиции, II, Санкт-Петербург, 1895 С.48-59.; Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. СПб., 1899, вып. I; 1892, вып. II; 1893, вып. III; 1896, вып. IV 1899.; Ramstedt G.J. Seven journies Eastward, 1898–1912. Bloomington, Indiana, 1978. P. 194–196.; Ramstedt G.J. Seven journies Eastward, 1898–1912. Bloomington, Indiana, 1978. P. 194–196.; Владимирцов Б.Я. Этнолого-лингвистические исследования в Урге, Ургинском и Кентейском районах // Северная Монголия. Вып. II. Ленинград, 1927. С. 36–42.; Увгун Дэндэвийн дурдатгал. Д. Наваан тэмдэглэн бичив. Улаанбаатар, 1963. 23 т.

² Orhun H. N. Eski turk yazitlari. Istanbul, Cilt II-III. 1939-1940.; Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.; Евтюхова Л. А. Археологические памятники енисейских кыргызов. Абакан, 1948.; Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.; Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская археология. 1960. № 3. С. 93-120.; Щербак А. М. Енисейские рунические надписи: к истории открытия и изучения / Тюркологический сборник. 1976. С. 111-134.; Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960.; Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.; Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962.; Субракова О. В., Батманов И. А.

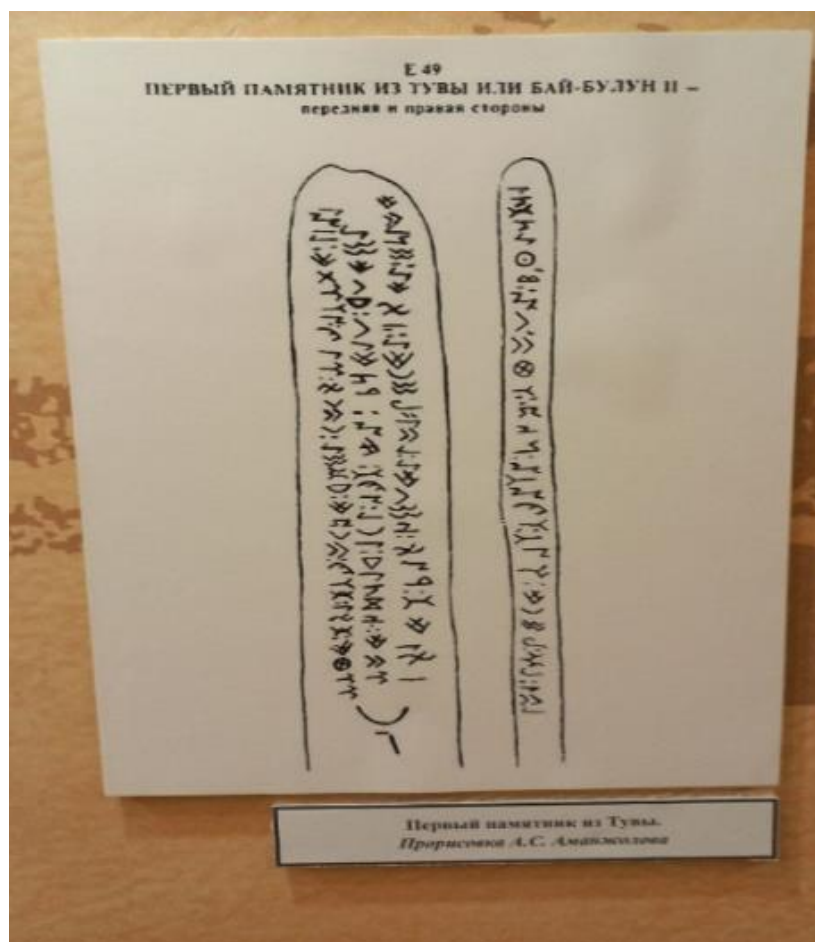
выделяются турецкий учёный Х.Н. Орхун, хакасские учёные отец и сын Л.Р. Кызласов и И.Л. Кызласов, тувинец З.Б. Чадамба (Арагачи) и, конечно же, казахский учёный А.С. Аманжолов

Сегодня труды Алтая Аманжолова, подготовившего за свою жизнь десятки научных книг, пособий и учебников по древнетюркской языковой графике¹, считаются наиболее достоверными с точки зрения правильного чтения тюркских писаний.

Еще 20 лет назад алтайские учёные больше опирались на исследования европейских учёных относительно содержания тюркских письменностей. Однако позже ситуация изменилась. 5-17 июля 2024 года, когда мы побывали в Минусинском краеведческом музее имени Мартьянова в составе научной экспедиции «Боболар изидан (По следам предков)...» рассматривали экспонаты и заметили, что эксперты музея на основных экспонатах опирались на варианты прочтения надписей Алтая Аманжолова. В прорисовках графики тоже используется версия Аманжолова.

Хакасияның пурунғы пічіктері. сыхча 1. Абакан, 1970.; Батманов И. А. и Кунаа А. Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Вып. I, II, III. Кызыл, 1963-1965.; Аманжолов А. С. Тюркская руническая графика (методическая разработка). А.-А., 1980., Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.; Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983.; Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. М., 1997.; Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей. М., 1994.

¹ Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. - Алматы, Издательство «Мектеп», 2003.

В науке нет национализма и дискриминации. По этой причине мы, учёные, в долгу перед всеми учёными, исследовавшими тюркские языки. В частности, несравненны заслуги датского лингвиста Вильгельма Томсена, который 23 ноября 1893 года первым расшифровал Енисейские надписи. Первыми словами, которые он прочитал, были слова «Тенгри» и «Тюрк»¹. Поэтому по инициативе Международной организации тюркской культуры (TÜRKSOY) ежегодно отмечается 23 ноября как международный праздник восстановления тюркского алфавита.

Цель данного доклада - в том, насколько чувствуется национальный дух в чтении и интерпретации тюркских

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. - М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. - 451 с.

источников. Это явление более заметно лишь только в исследованиях тюркских учёных.

Например, многие европейские ученые, особенно С. Кляшторный, интерпретируя текст надписи Тоньюкука, обвиняют его в панегиризме и преувеличении его же деяний¹. Однако, на словах Тоньюкука *“Я сам, мудрый Тоньюкук”, “Поскольку мне Тенгри дал ум, я один поднял (поставил, объявил, признал) кагана!”* никакого панегиризма нет. Слова Bilge Tuŋuquq: ben özüм: - просто переводится как "меня зовут Бильге Тоньюкук". А Teŋri bilig bertük üčün: özüм ök : qaŋaп qïsdïм: переводится как "поскольку мне Тенгри дал ум, я сам настоял". В последнем стихе qïsdïм “кистау” - значит «настоять», а не «поднять». А ударение на слове «я» – нормальная ситуация в стилистике тюркских языков. Например, у Амира Темура есть такая знаменитая цитат: “Мы ведь правитель Турана, эмир Туркестана! Мы - Тюрк сын Тюрка! Мы глава Тюрков - самого древнего и великого из народов!”. Это слова никогда не рассматривается как панегиризм. Хотя под словом «мы» Темур имел в виду слову «я», то есть себя. Ошибки европейцев зачастую были вызваны непониманием духа тюрков и стилистики тюркского текста.

Есть также некоторые проблемы относительно этимологии слова Тоньюкук. В частности, интерпретации европейцев не имеют смысла в вопросе корней «тон» и «тун». Алтай Аманжолов предположил, что Тоньюкук «tunıq – tunjuq – tunŋıq + ıq» имеет значение «мрачный»², и в этом плане его предложение близко к истине.

Здесь необходимо остановиться на вопросе о национальной принадлежности табгачов. Во всех исторических

¹ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии // История Центральной Азии и памятники рунического письма / Яковлев В.В. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. - 560 с.

² Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. - Алматы, «Мектеп» . 2003. С. 56-57.

источниках табгачи представлены китайцами. А. Аманжолов первые сказал, что это китаизированные тюрки, потому что корень "таб" и аффикс *-гач* тюркские. Чтобы понять это, исследователь должен обладать тюркским духом и умом.

Различные взгляды на исследования Аманжолова можно найти и в рецензии А.К. Шапошникова к книге «История и теория древнетюркского письма»¹. Он некоторые выводы А. Аманжолова, например, содержание первого сюжета пятой главы книги «История и теория древнетюркского письма» считает абсолютно фантастичными и бездоказательными. В этой части книги Аманжолов относит древних обитателей Алтая и Южной Сибири к племенам Туранской общности. Прочитав этот обзор, я заинтересовался его жизнью и творчеством. А.К. Шапошников как лингвист занимался славянскими языками. Поэтому фонетические особенности тюркского языка ему совершенно чужды, поэтому он даже слово «билиг» указывает как китайское слово.

Здесь следует отметить, что тюркские языки являются агглютинативными языками, и из одного корня могут быть образованы десятки слов. От корня «би» тоже образованы многие слова, и большинство из них близки друг другу по смыслу:

билик – наука, философия
билге – философ
билим – наука
билиш – гносеология
билгир – учёный
битик – письмо, судьба
битма – рукопись
битим – договор(контракт)
бичик – книга
битикчи – каллиграф, писарь

¹ Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: ЗАО Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.

бичикчи – писатель
бичик-билик – алфавит, азбука
бичимел – регистрация
бичииш – писать, стиль письма
бичдирииш – диктовать (диктант)

В заключение можно сказать, что не все ученые, изучавшие древнетюркскую письменность, шли по правильному пути. В некоторых из них заметны попытки искажения истории тюрков. Поэтому мы не имеем права принимать мнения всех алтаистов и тюркологов за правильные. В частности, следует опасаться ученых, которые смотрят на историю и источники сквозь призму собственной идеологии.

А. Аманжолов создал огромную школу по дешифровке и интерпретации тюркских надписей. У него есть последователи в Казахстане, Киргизии, Узбекистане, Татарстане, Хакасии и республиках Кавказа. Более того, наследие Аманжолова сегодня широко изучается в Турции. После 90-х годов XX века в Казахстане и Турции были созданы прекрасные национальные школы по изучению древнетюркского наследия. А школа А. Аманжолова считается одной из основных среди этих национальных школ.

Литература

1. Клеменц Д.А. Археологический дневник поездки в Среднюю Монголию в 1891 г. // Сборник трудов Орхонской экспедиции, II, Санкт-Петербург, 1895. - С. 48-59.
2. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. СПб., 1899, вып. I; 1892, вып. II; 1893, вып. III; 1896, вып. IV 1899.
3. Ramstedt G.J. Seven journies Eastward, 1898–1912. Bloomington, Indiana, 1978. P. 194–196.
4. Владимирцов Б.Я. Этнолого-лингвистические исследования в Урге, Ургинском и Кентейском районах // Северная Монголия. Вып. II. Ленинград, 1927. - С. 36–42.
5. Сэр-Оджав Н. Шинэ олдсон турэг бичээсийн тухай // *Studia Archaeologica*. Tomus. I. Fasc. 7. Улаанбаатар, 1960.

- 16 т.
6. Баяр Д. Туулын хундий дэх Турэгийн умнух уеийн хун чулууны тухай // Монголын эртний туухийн судлал. *Studia Archaeologica*. Tomus VII. Fasc. 10. Улаанбаатар, 1979.
 7. Ринчен Б. Монгол нутаг дахь хадны бичээс гэрэлт хушууний зүйл // *Corpus Scriptorum Mongolorum*. Tomus XVI. Fasc. 1. Улаанбаатар, 1968.
 8. Orhun H.N. Eski turk yazitlari. Istanbul, Cilt II-III. 1939-1940.
 9. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.
 10. Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских кыргызов. Абакан, 1948
 11. Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская археология. 1960. № 3 . С. 93-120.
 12. Щербак А.М. Енисейские рунические надписи: к истории открытия и изучения / Тюркологический сборник. 1976. С. 111-134.
 13. Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960.
 14. Батманов И.А. Хакасияның пурунғы пічіктері. сыхча 1. Абакан, 1970.
 15. Аманжолов А.С. Тюркская руническая графика (методическая разработка). А.-А., 1980.
 16. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. - Алматы, 2003.
 17. Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей. М., 1994.
 18. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии // История Центральной Азии и памятники рунического письма / Яковлев В.В.. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. - 560 с.
 19. Шапошников А. К. Рецензия: Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. - Алматы: ЗАО Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.

КОНОКБАЕВ БОКЕЙ

*Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының
дәстүрлі мәдениет пен өнер ғылыми-зерттеу
орталығының ғылыми қызметкері,
түркология PhD докторы
Бишкек, Қырғыз Республикасы*

АЛТАЙ АМАНЖОЛОВДУН ИЛИМИЙ МУРАСТАРЫ

Алтай Аманжолов дүйнөлүк түркология чөйрөсүндө жакшы таанымал окумуштуу экени талашсыз. Анын илимий эмгектери азыркы учурдун изилдөөчүлөрүнө баа жеткіс маалымат булагы катары мурас болуп келет. Байыркы түрк жазууларын изилдеген окумуштуулар Алтай Аманжоловдун илимий мурастарын жакшы билишет жана дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө анын эмгектери илимий булак катары колдонулат. Байыркы түрк жазууларын изилдеп, атын тарыхка калтырган Казакстандын дүйнөгө белгилүү эки окумуштуусу бар, бирөөсү..., бирөөсү болсо Алтай Аманжолов.

Алтай Аманжоловдун көптөгөн илимий мурастары тил илиминде белгилүү, алардын негизгилери төмөнкүлөр:

Глагольное управление в языке древнетюркских памятников, М., 1969;

Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности, А.-А., 1975;

Тюркская руническая графика, I–III. А.-А., 1980, 1981, 1985; Түрік тілі. Оқу құралы. А., 1983;

Бабалар сөзі, Пекин, 1988; Ортақ асыл мирас. Трабзон (Түркия), 1994;

Түркі филологиясы және жазу тарихы, А., 1996;

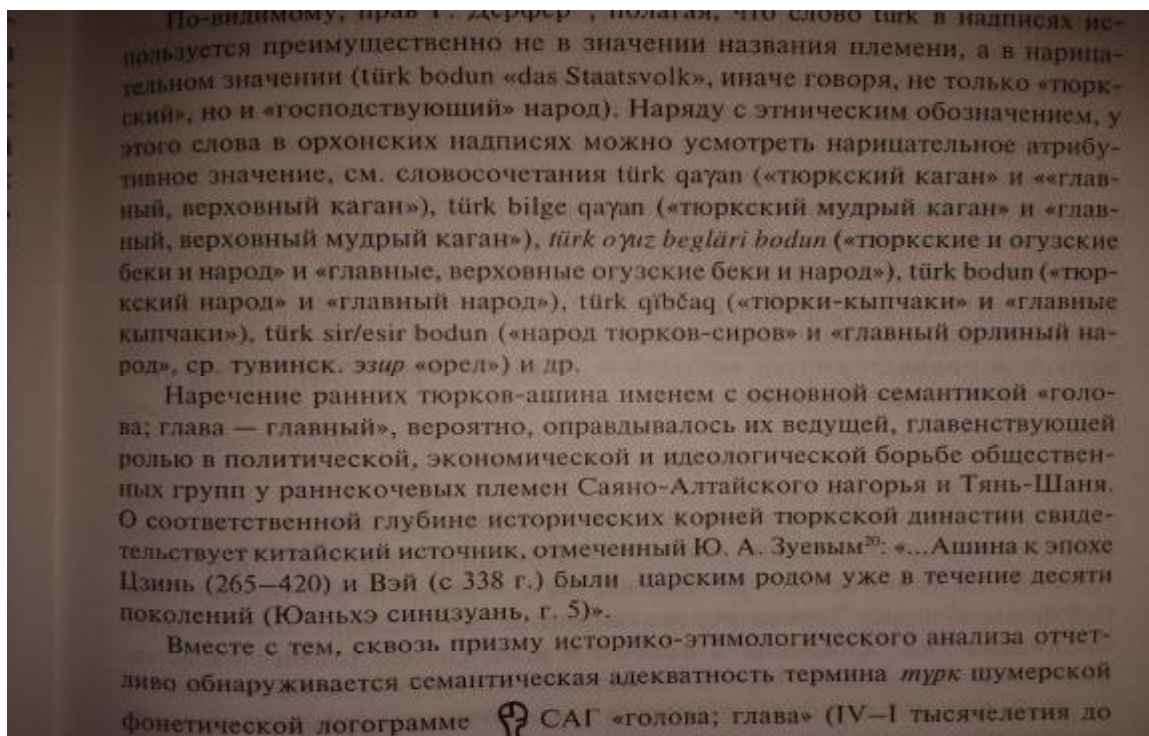
Қазақша-орысша лингвистикалық терминология сөздігі, А., 1997, 1999;

История и теория древнетюркского письма, А., 2003.

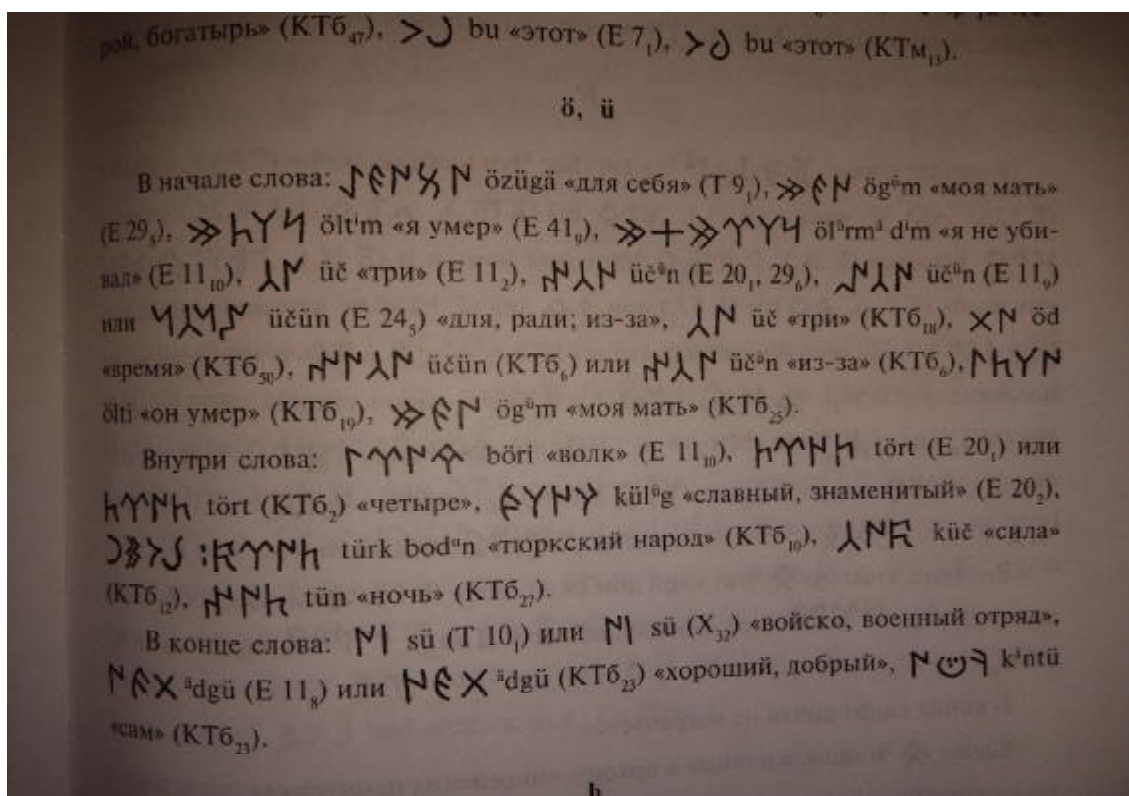
Биз бул билдирүүдө окумуштуунун жаңы эмгектеринин бирін ғана колго алып, учкай сөз кылууну туура көрдүк.

Алтай Аманжоловдун 2003-жылы басылып чыккан “Бай-

ыркы түрк жазууларынын тарыхы жана теориясы» аттуу монографиясы окумуштуунун көп жылдык дыкат изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы жана бүгүнкү түрк тилдеринин айрыкча бул тилдердин жазуусунун генезиси жаатында жазылган илимий мурастардын катарын толуктап турган чоң эмгек деп айтсак болот. Себеби, аталган эмгекте байыркы түрк жазуусуна байланыштуу орчундуу маселелер абдан кылдат каралган. Мисал катары аталган монографиянын 37-бе-тинде орун алган *türk* термининин этимологиясына арналган макаланы айтсак болот. Окумуштуу бул терминдин этимологиясын Орхон жазууларына таянып, анын семантикалык маанисин ачып, тактоого аракет кылган. Анын бул аракети буга чейин илим чөйрөсүндө белгилүү болуп келген теорияларды дагы тереңдетип берген. Ошентип окумуштуунун *türk* термининин этимологиялык тарыхый анализи аркылуу бул сөздүн семантикалык мааниси жана байыркы колдонулушу менен бүгүнкү күндөгү колдонулушунун эволюциясын так түшүнүүгө салым кошкон.

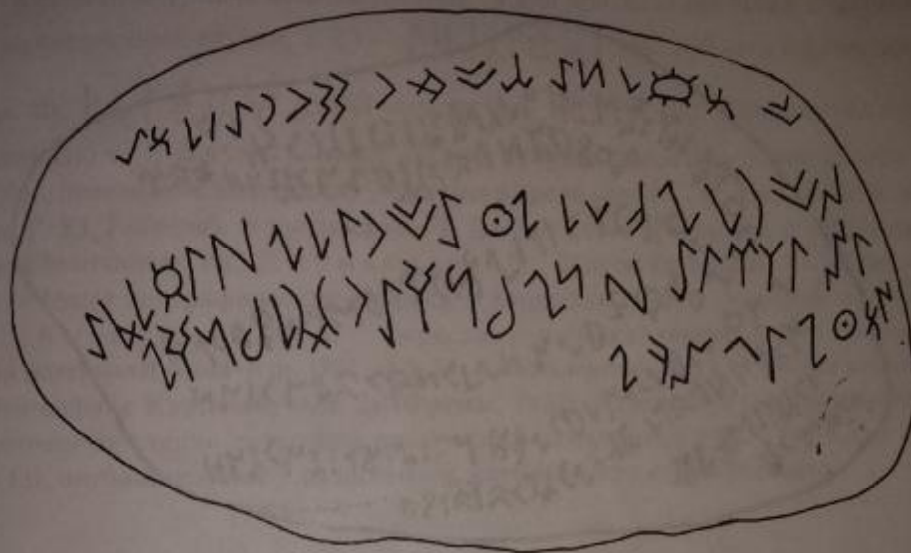

Окумуштуу Алтай Аманжолов байыркы түрк жазууларынын окуу эрежелерин, Талас, Енисей жана Орхон жазууларын абдан тактык менен салыштырып чыккан. Монографиясында аталган жазууларда колдонулган белгилердин айырмачылыктарын таштагы мисалдары менен көрсөтүп берген. Ал ар бир белгинин сөздүн башында, ортосунда жана аягында кандай жазылганын бир катарга коюп, таштагы мисалдарын көрсөтүп берген. Окумуштуунун бул аракети байыркы түрк жазууларын изилдеген окумуштуулар үчүн абдан ыңгайлуу жол көрсөткүч десек болот.

Окумуштуунун монографиясынан биз байыркы түрк жазууларынын тили менен бүгүнкү күндөгү түрк тилдеринин ортосундагы мезгилдик байланышты бекем кармагандыгын көрө алабыз. Мисалы, азыркы казак тили менен азыркы кыргыз тилинде бүгүнкү күндө активдүү колдонуудагы **ык**-сөзүн эске алып, таштагы такталбаган белгилерди окуган (А. С. Аманжолов, История и теория древнетюркского письма, Алматы, 2003, 87-бет).

Т I (АЙРТАМ-ОЙ)
Руническая надпись на валуне, находка 1896 г.¹

Транслитерация

- (1) *t'z'm ĭq(a) *r *t'm udun(a) *siz
- (2) q*t'nī(a) k'šī(a) *nta tulī(a) q'lmīš(a)
- (3) inil'ri(a) q*ra b*rs(a) oγ'al b*rs(a)
- (4) öz'ntā iš'nkä

Перевод

- (1) Мое посевное поле — на подветренной стороне. Геройское мое имя — Удун («Скверный»). Увы!
- (2) Его госпожа, жена, тогда его вдовой осталась.
- (3) Его младшие братья Кара-Барс и Огул-Барс
- (4) от него самого его друзьям (остались).

Нами уточнено чтение строк 1—2, по-новому разобраны два слова в перевернутом зеркальном начертании: Иĭ ĭq «подветренная сторона» (ср. казахск., киргизск. ық «подветренная, заветренная сторона; защищенное от непогоды, укрытое от ветра место») и ĭv kiši «жена».

Жыйынтыктап айтканда улуу окумуштуу Алтай Аманжоловдун илимий мурастары түркология чөйрөсүндө абдан маанилүү эмгектер экени талашсыз. Анын эмгектери тил

илиминде маалымат булак, изилдөөнү жеңилдетүүчү көрсөтмө, системалоочу методика болуп кызмат кылат деп айтсак жарашат.

Колдонулган адабияттар

1. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. М., 1969.
2. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. А.-А., 1975.
3. Тюркская руническая графика, I–III. А.-А., 1980, 1981, 1985.
4. Түрік тілі. Оқу құралы. А., 1983.
5. Бабалар сөзі, Пекин, 1988; Ортақ асыл мирас. Трабзон (Түркия), 1994.
6. Түркі филологиясы және жазу тарихы. А., 1996.
7. Қазақша-орысша лингвистикалық терминология сөздігі, А., 1997, 1999.
8. История и теория древнетюркского письма. А., 2003.
9. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/>

БИЯРОВ БЕРДІБЕК НҰРАЛДЫҰЛЫ

*С. Аманжолов атындағы ШҚУ-дың
қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты*

**ПРОФЕССОР АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ
ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ**

Профессор, академик, филология ғылымдарының докторы Алтай Сәрсенұлы Аманжолов, ең алдымен – түркітанушы ғалым. М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу университетінің студенті, аспиранты болған кездерден бастап түркітану саласын таңдап, 1963 жылы көрнекті түркітанушы-ғалым Владимир Михайлович Насиловтың жетекшілігімен «Көне

түркі жазу ескерткіштері тіліндегі етістіктердің меңгеруі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап шығады. 1975 жылы «Көне түркі жазуының тарихы бойынша материалдар мен зерттеулер» тақырыбында докторлық диссертация қорғады. Өмірінің соңына дейін тіл білімінің түркітану саласына өз үлесін қосып кетті. Кейінгі бір еңбегінде Алтай Сәрсенұлы былай деп жазды: «Түркі филологиясының көрнекті қайраткерлері салған жолдан қия кетпей, ұстаздар өнегесіндегі адалдықпен ғылымға шын берілгендіктің тамаша қасиеттерін көрсете алсақ нұр үстіне нұр. Ал ғылымды, оның жолын қастерлеу бұл саладағы әрбір ізденушінің абыройы, адамгершілік борышы деп білейік» [1].

Ғалым адамның кемелденген сайын өз зерттеу саласымен шектеліп қалмай, жан-жақтылыққа, синкреттілікке ұмтылатыны заңды құбылыс болып табылады. Алтай Сәрсенұлы да түркітану саласында біраз жетістіктерге жеткен соң, ономастика саласына назар аудара бастайды. Оның ішінде өзінің туған өлкесі, Шығыс Қазақстан облысының жер-су аттарына қызығушылық танытады, бұл аймақ топожүйесінің зерттелмей жатқаны жанына батады. Сол мақсатпен шәкірті Гүлмира Мәдиеваға Шығыс Қазақстанның гидронимдеріне арналған кандидаттық диссертация тақырыбын ұсынып, ол 1990 жылы сәтті қорғап шығады [2]. Тағы бір шәкірті, яғни, мені, студент кезімнен ономастика саласына тартып, алдымен «Катонқарағай ауданының жер-су аттары» тақырыбында диплом жұмысын жаздырды. Кейін «Өр Алтай оронимдері (тарихи-лингвистикалық талдау)» атты кандидаттық диссертацияға тақырып ұсынды. Ол жұмысты 2000 жылы қорғадық [3]. Осылайша, профессор Алтай Сәрсенұлы Аманжолов Шығыс Қазақстан облысындағы ономастикалық мектепті қалыптастырды деп нық сеніммен айтуға болады.

Біз Қазақ мемлекеттік университетін бітіретін кезде (1991 ж.), еліміз егемендік алып, бұрын көп рұқсат етілмейтін түркітану саласына қызығушылық арта бастаған соң, ұстазыммен ақылдасқан едік. Жетекшім: «Сен Шығыс Қазақстанда тұрып қызмет істейсің, саған ол өлкенің жер-су

аттарын зерттеу ыңғайлы болады, ал әр атаудың этимологиясын қарастарғанда, бәрібір түркітануға соқпай кете алмайсың», - деген еді. Ұстаздың көрегендігі, сұңғылалығы деген осы екен ғой, қазіргі зерттеу жұмыстарымда бұл екі сала, ономастика мен тюркология, ұштасып кеткендей.

Алтай Сәрсенұлының кейінгі ғылыми еңбектерінде ономастикалық, оның ішінде топонимдер туралы зерттеулер жиі бой көрсете бастайды. Атап айтқанда, 1996 жылы жарық көрген «Түркі филологиясы және жазу тарихы» атты еңбегіне «Атауда алуан сыр бар» тақырыбындағы арнайы мақала енгізеді [1]. Онда ономастиканың салалары туралы айта келіп, Қазақстандағы ономастикалық зерттеулердің алғашқы бір қадамы Сәрсен Аманжоловтың «Қазақ деген сөз туралы» (1940 ж.) және «Географиялық атаулар» (1941 ж.) деген мақалаларынан басталатынын атап өтеді.

Профессор Алтай Сәрсенұлы осы мақаласында, *Балқан тау*, *Жиделібайсын*, *Қалғұты*, *Қалжыр* сияқты топонимдерге этимологиялық талдаулар жасайды. Мәселен, ауыз әдебиетімізде кездесетін:

Балқан, Балқан, Балқан тау

Ол да біздің барған тау, - деген өлең жолдарындағы *Балқан* тауы Түркіменстандағы *Балқан жоталары* (1880 м) екенін айта келіп, қазақша *Балқан тау*, қырғызша *Балқан тоо* тіркесі «заңғар, биік, зор, зәулім, еңгезердей» ұғымын беретінін атап көрсетеді.

Жиделібайсын топонимінің дәл қай жерді атайтыны әлі де дау туғызып келеді, алайда А. Аманжолов *Жиделібайсында* Өзбекстандағы Әмударияның бас жағындағы *Байсұнтау* оронимімен байланыстырады. «... Қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтарының құрамындағы Қоңыраттардың құтты мекені болғанын» келтіреді [1].

Қалғұты гидронимін моңғолдың «қақпалы, қалқалы» сөзінен жасалған десе, *Қалжыр* гидронимін алтай тілінде «асау, долы, буырқанған» деген мағына беретінін айтады.

Аталмыш мақалада Марқакөл ауданындағы жер-су аттарын ауыстыру, тарихи атауларды қайтару мәселесін де

көтерген: «Тіл біліміндегі топонимдер, былайша айтқанда, жер-су аттарының кейінгі ұрпаққа айтары көп тарих екенін естен шығармағанымыз жөн. Сондықтан да орынсыз өзгертулер ел тарихын, жер тарихын білуге үлкен нұқсан келтіретінін жиі айтамыз, бірақ күнделікті тіршілікте ескере бермейміз. Оны реттеп жөнге салуда самарқаулықтан арыла алмай-ақ келеміз», - деп қынжылады ғалым [1].

А.С. Аманжолов өзі аударған көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетін жалқы есімдерге де түсінік беріп отырады. Мәселен, *түрк* / *түрүк* этнонимі туралы алдыңғы ғалымдардың пікірлерін саралай келе өз көзқарасын ұсынады. Атап айтқанда, дат ғалымы В. Томсен, ресей ғалымы В.В. Радлов және венгер ғалымы Ю. Немет қатарлы түркітанушылар *түрүк* сөзінің өзінде «күшті, қуатты» деген мағына жатқанын айтқан еді. Тағы бір венгер ғалымы Б. Мункачи мен француз Л. Базэн *түрк/түрүк* сөзі *төре* / *төрү* «пайда болу, туу» етістігінен шыққанын ұсынған болатын. Ал кеңестік ғалымдар А.Н. Бернштам *төркін* «ру, тайпа, туған үй» сөзінен шығарса, А.Н. Кононов *төр* «құрметті орын, жоғарғы орын» сөзінен шыққанын айтады.

Профессор А. Аманжолов бұл ғылыми болжамдарға келіспейді, өйткені көне түркі тілінде басқы буында *ө/ү* дыбыс алмасуы кездеспейді дейді. Ал өзі М. Қашқари еңбегіне сүйене отырып, *түрүк* сөзі «шыңның басы, ең жоғарғы нүкте, биік» деген мағына беретінін дәлелдеп шығады. М. Қашқари сөздігінде *түрк құйаш өді* «күннің ең жоғары көтерілуі, тал түс уақыты», *түрк йігіт* «кемеліне келген, жасы толысқан жігіт» мағыналы сөз тіркестері бар екені рас. Кейінгі қырғыз тілінде сақталып қалған *түрүк қой* «ірі, семіз қой», бурят тіліндегі *түрүү* «бірінші, басты, алдыңғы, құрметті» сөздері де осы мағынаны қолдай түседі. Осы дәлелдерді келтіре отырып, Алтай Сәрсенұлы *түрк* / *түрүк* термин-этнонимі «бас, басты, көсем», «бір нәрсенің жоғарғы жағы, ұшы, басы» мағынасымен жеке бір тайпаны емес, түрік қағанатын құрып, ұзақ уақыт билеген ашина тайпасын атағанын атап көрсетеді [4]. Кейін бұл ат бүкіл түркі тайпаларының жалпы атауына

айналып кеткен.

Алтай Сәрсенұлы осы еңбегінде *түргеш/түркеш* этнониміне тоқталып, оның құрамындағы *-еш* атау септігінің көне, өлі жұрнағы деп табады. Поляк ғалымы В.Л.Котвич мұндағы *еш* «дос, жолдас» деген жеке сөз деген еді. Ал біз өз болжамымызда, *түрік + еш* (кішірейткіш мәнді жұрнақ) деп есептеп *түргеш* этнонимі «кіші түріктер» деген мағына беретінін ұсынған болатынбыз [5].

Талас ескерткіштері тобына жататын Айыртам-Ой тасына жазылған мәтіндегі *Қар Йазмас* атты антропонимді «қолының қары жазбас» (қолы жаза баспайтын мерген – Б.Б.) деген анықтама беріп кетеді [4]. Осы ескерткіште кездесетін *Удун* антропонимінің «зұлым, қаскөй» деген мағына беретінін жақша ішінде көрсетеді. Шынында да, «Көнетүркі сөздігінде» *удун* сөзі «дөрекі», «жаман», «бұзылған» деген мағыналарда қолданылатыны жазылған [6]. Біз бұдан көне түркілер адамға лақап ат бергенде, жағымды мағынамен қоса, жағымсыз мағыналы сөздерді де пайдаланғанын байқаймыз.

«Айыртам-Ой–4» ескерткішіндегі *отыз оғылан* тіркесінің этноним болуы мүмкін екенін айта келіп, орхон тастарындағы *отыз татар* этнонимімен және қырғыз ішіндегі *отыз уул руымен* байланыстыра қарайды [4].

Талас тас мәтіндерінде кездесетін *Ешқұлы* антропонимін, тура мағынасында *Досқұлы* деп; *Сағұнақ* антропонимін көне қала *Сығанақтан* шыққанын т.б. аударма кезінде қосымша талдап кетіп отырады.

Профессор А. Аманжолов Күлтегін ескерткішіндегі *кеңгерес / кеңерес / кеңіріс* сөзіне байланысты даулы пікірлерге нүкте қоя білді. Күлтегін үлкен жазуының 39-жолындағы *кеңгерес* сөзін В. Томсен «...Кеңгереске қарай барды» түрінде оқып, топоним деп таныған. Ал Сергей Ефимович Малов пен Сергей Григорьевич Кляшторный *кеңгерес* сөзін этноним (халық аты) деп оқып, аударды. Алтай Сәрсенұлы В. Томсеннің пікірін қолдап, *Кеңгерес* географиялық атау екенін және *Кеңгір / Кеңгер / Кеңір* атты өзендер Қазақстан жерінде кездесетінін дәлел ретінде келтіреді. «Түптеп кел-

генде *Кеңгір* өзенінің атауы көне түркі тілінен алынғандығы дау туғызбаса керек, - дейді ғалым. – Айталық қырғызша *кеңир* сөзі «кең, мол, жалпақ» деген мағына береді. Бұл сөзден пайда болған *кеңирси* - «жайылу» етістігімен байланыстырып, *кеңирсиген кең Талас* деп ән салады қырғыздар» [1]. Шынынды да *Кеңгір* гидронимі «арнасын үнемі кеңейтіп ағатын өзен» деген мағына беретіні рас. Мұнда *кеңгір* сөзі мен *ұңгір* сөзінің бір сөзжасамдық үлгімен жасалып тұрғанын аңғаруға болады.

Қорыта келгенде, профессор Алтай Аманжолов өз зерттеулерінде арнайы болсын, жанама түрде болсын ономастикалық бірліктерге үнемі талдау жасап отырған. Мәселен, *Шумер*, *Сақ* этнонимдеріне, *Білге қаған*, *Күлүк шор*, *Өге Тірік* антропонимдеріне, *Қандығатай*, *Тарбағатай* топонимдеріне жол-жөнекей беріп кеткен анықтамалары сол атауларға жасалған ғылыми этимологиялық талдаулар екені даусыз.

Әдебиеттер

1. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1996. – 128 бет.
2. Мадиева Г.Б. Гидронимия Восточного Казахстана. Автореф. дис. канд. филол.наук. – Алма-Ата, 1990.
3. Бияров Б.Н. Өр Алтай оронимдері (тарихи – лингвистикалық талдау). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алматы, 2000.
4. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма / Аманжолов А.С. - Алматы: Мектеп, 2003. - 368 с.
5. Бияров Б. Көне түркі ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістік». Монография. – Алматы: «Қазақстан жазушылар одағы» РҚБ, 2024. – 336 б.
6. Древнетюркский словарь (ДТС). – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с.

ҚАБДЕН-КӘРІМ АЙБЕК

«Кетбұқа-Төлегетай» қорының тарих

пен мәдениетті балама зерделеу жобасының жетекшісі

ТҮРК МӘДЕНИЕТІНІҢ АҒАРТУШЫСЫ - АЛТАЙ СӘРСЕНҰЛЫ АМАНЖОЛОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Құрметті конференция қонақтары!

Қай ұлттың, яғни мемлекеттің болмасын әлемдегі орыны, оның мәдени мұрасымен тікелей байланыстылығын қайталап айту артық болмас. Қазақ елінің тарихи тамыры көне Түрк мәдениетінен нәр алып, тұңғыық тереңге бойлағандықтан, бүгінгі жиында осы тұрғыдағы өз ұстанымызды тағы бір мәрте нақтыламақпыз.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың Түрк тектес елдердің басшыларымен кездесуі, жуырдағы Моңғолияға сапары, түрк әдебиетін әлемдік деңгейге шығарған Әлішер Науаи ескерткішінің Астанада ашылуы ұлттық тарихымызды зерделеуге тың серпін, сонымен қатар жоғары талаптар қойды.

"Халқына жаны ауыратын жақсылар мен жайсаңдар келешек ұрпаққа үкілі үлгілер қалдырады" деген қағида бар. Ұлтына қызмет етудің үлгісін көрсеткен Мұстафа Шоқай, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұхаметжан Тынышбаев, Сәрсен Аманжолов, Шәкір Әбенов, Темірбек Жүргенов, Ілияс Омаров, Әлкей Марғұлан, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Сабыр Ниязбеков, Өзбекәлі Жәнібеков сынды ағартушылардың есімдері көпшіліктің жадында сақталған, жатталып, еңбектері кеңінен тараған. XX,XXI ғасырлар тоғысында осы зиялыларымыздың жолын жалғастырған, біздің шығыс өлкемізде "Алтай - ортақ үйіміз" қозғалысын ұйымдастырған Бердібек Мәшбекұлы Сапарбаев және көне Түрк ескерткіштерінің ұрпақпен қайта қауышуына ұйтқы болған - Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағанбетов.

Ал енді, абзал азаматтарымыздың бірін көпшілік жақсы білер, көбін, түрлі себептермен, бұқара халықтың жете білмеуі мүмкін. Мысалы, ғылыми ортада өте белгілі, түрк әлемінде іргелі зерттеулері, еңбектерімен танылған, әлемдік түрктанушы ғалымдардың жазбаларына түсінік беріп, қазақ мәдениеті мен тарихын екшелеуге ерекше үлес қосқан – Алтай Аманжоловты, біздер қаншалықты бағалаймыз? Имекеңнің сөзімен айтқанда "Түрктің көне ескерткіштеріндегі жазуларды терең білетін бірден-бір ғалым - Алтай Аманжолов".

Алдымен Алтайдың шыыққан тегін еске алуымыз керек. Оның әкесі Сәрсен Аманжолұлы, Түрктің алтын бесігі - киелі Алтай өңірінің тумасы, - қазақтың қазіргі әдеби тілінің негізін қалаушылардың бірі, белгілі ғалым. Қазақтың ұлттық мәдени мұрасын зерделейтін Ғылыми Зерттеу Институтын ұйымдастырушы және алғашқы басшысы. Ұлына "Алтай" деген есімді беруінің астарлы сыры бар шығар, әйтеуір тегін емес.

Алтайдың Мәскеу мемлекеттік университеті филология факультетінің шығыстану бөліміне оқуға түсуі әкесінің тәрбиесі, ықпалы, және әке жолын қуған баланың ерекше ынтасы деп білеміз. Бұл жерде біз, шығыс мәдениетінің кең тараған "Ұстаз - шәкірт" құбылысының классикалық бейнесін көреміз.

"Кетбұқа-Төлегетай" қоғамдық қорының ұсынысымен Алтай Аманжоловтың 90-жылдық мерейтойын Ташкенттің Ә. Науаи атындағы өзбек тілі және әдебиеті университетінде атап өтуіміздің себебі, 1957 ж. осы қалада өткен "Шығыстанушылардың I Бүкілодақтық ғылыми конференциясы" аясында С. Аманжоловтың "Көне түркі жазба ескерткіштері және олардың қазіргі түркі тілдеріне қатысы" мақаласының жариялануына байланысты. Биылғы жылы қыркүйек айында осы тақырыпта өзбек ағайындардың ғалымдарымен бірігіп танымдық конференция өткізілді. Бұл жиынға белсенділік танытқан Анвар баурымыз осында, ол кісіден Ә. Науаи университетінің басшылығына біздің ризашылығымызды жжет-

кізуді сұраймыз.

1957 ж. Шығыс тілдері Институтын "Түрк филологиясы" мамандығымен тәмамдағаннан соң Алтай Сәрсенұлының, ұлтымыздың түп-тамырын зерттеуге бар ғұмырын арнауға бел буғанын көреміз. Өмір көрсеткендей, ол солай болып шықты да. А. Аманжоловтың ғылыми зерттеулерінің басты бағыты - көнетүрк жазу ескерткіштерінің тілі, көнетүрк жазуының тарихы, түрк тілдерінің салыстырмалы грамматикасы, түрк руникалық эпиграфикасы мәселелері екенін, осы салада оның бірнеше монографиясы, оқулықтары, ғылыми мақалалары жарық көргенін ғалымдар тәтпіштеп айтып өтті.

"Кетбұқа-Төлегетай" қоғамдық қорының ұстанымы танымдық бағыт болғандықтан, біз Алтай Аманжоловтың түбегейлі талдау жасаған еңбектерінен тарих, этногенез, түрк мәдениетінің қалыптасу тұрғысындағы әсерімізді, тағылым, ғибрат алғанымызды жеткізбекпіз.

1) Батыс ғалымдары "құпия жазу" (руна) деп санаған көнетүрк таңбаларымен (сына белгілер) Ана тілімізде тасқа қашалған жазулар - ұлттық астарлы бейне ретінде әр қазақтың санасына сіңірілетін мемлекеттік идеология негіздері.

2) Көне түрк ескерткіштерін аңғарған Д.Г.Мессершмидт, Ф.И. Сталенберг (тұтқынға түске швед), Түрк мәдениетіне ден қойып, жарыққа шығарған В.Томсен, В.Радлов, батыс, П.М. Мелиоранский, Б.Я.Владимирцев, А.Н.Бернштам, С. Малов сынды орыс, кеңес ғалымдарына ризашылығымыз шексіз. Бірақ олар Түрк рухын толықтай игере алмаған, сондықтан бұл саланың кенжеленіп қалғанын өздері де мойындаған. "Ескерткіштердегі жазуларды зерттеп түрлі атлас, жинақтарға кіргізген, бірақ олардың қайсысы да "жазудың кімге тиесілі екендігі жөнінде пікір айтпаған..." ("... Если раньше молчаливо признавали один язык всей орхоно-енисейской письменности, то теперь, при постепенном детальном изучении, выявляются некоторые языковые разности памятников, например, Тоньюкука с р.Селенги, Кюль-Тегина с р. Орхон, енисейских (на то, что указывал еще и П.М. Мелиоранский) - дейді С. Малов. "Тас таңбалардың құпия-

ларының толықтай ашылмағандығының себебін, осы саланың сұраныста болмауынан, әр ескерткіштегі графикалық ерекшеліктері, жазба тілдерді айыра алатын ғалымдардың және көнетүрк тілдерін игерген мамандардың қат екендігінен деп санайды".

Осы олқылықтың орынын толтырған Алтай Аманжолов. Көне Түрк руналарының мән-мазмұнына терең талдау жасаған оның ерен еңбегін ұлттық академиялық ғылымның корифейлері, атап айтқанда Әлкей Марғұлан жоғары бағалап, өзінің жүрекжарды пікірін жазып берген. "...Работа А.С. Аманжолова выполнена на высоком теоретическом уровне, содержит оригинальные выводы и богатый фактический материал, подкрепляющий эти выводы. Работа является образцом непредубежденного и творческого подхода к решению проблем истории древнетюркской письменности".

3) Қазіргі кезең - ұлттық сананың ерекше өрлеу кезеңі. Әлеуметтік желілерде батырлар мен билердің, ақындар мен жыраулардың, хандар мен сұлтандардың, т.б., тұлғалардың өмірін зерттеу, насихаттау, шежіре жазу белең алып тұр. Мұндай ұмтылыс, әрине, артық емес шығар. Алайда, сол жазылған шежірелер көбінесе ауыз әдебиетіне сүйенеді. Ғалымдар - белгілі мұрағат құжаттарына сілтеме жасайды. Осы орайдағы, Алтай Аманжоловтың, ұлтымыздың тарихы мен мәдениетін зерттегенде, алдымен тастағы мұраларға ден қоюын өте сәтті тәсіл деп санаймыз.

4) Алтай Аманжоловтың еңбектерімен таныса келе, "неше ғасырлық тарихы бар Түрк мемлекеті атауының, мәдениетінің жадымыздан жоғалу себебі неліктен?" - деген заңды сұрақ туындайды. Яғни, Біріккен Түрк (ұйғыр) қағанатының ыдырау себептері, сол кезеңнен - Үйсін, Қыпшақ, Найман, Керейіт, Жалайыр, Қоңырат ұлыстары, "Алты Алаш" ұғымы пайда болғанға дейінгі мерзімдегі - тарихи оқиғалар туралы мағлұматтар тым жұтаң. Оның сыры, билеуші таптың іс-қимылына орай, Түрк табиғатына жат басқа діндердің (буддизм, манихей, несториан, ислам) кіргізілуінің, өркениет жазуларының (манихей, соғды, шағатай) қолданысқа енгізілу саты-

ларының көмескілігі (Ғылыми ортада белгілі болғанымен, көпшілік білмейді). Бұл жөнінде ғалымның шәкірттері өз тқжырымдарын білдірсе деген тілегіміз бар.

5) 1929 ж. белгілі моңғолтанушы Б.Я.Владимирцевтің жазғанына қарағанда "Шыңғысхан тайпасы түрктердің сол кезде қолданыста болған жазу үлгілерін қабылдаған". Осы орайда, қазіргі қоғам, Түрк мәдениетін толықтай сіңірген Шыңғысхан империясының құрылу, өркендеу, ыдырау тарихына тың көзбен қарауды талап етеді. Халқымыз сонша үміт күткен "Мәңгілік Ел", "Мәдени мұра", "Рухани жаңғыру" мемлекеттік бағдарламаларының тағдыры шолақ болғандығына нәумездік танытады. Ұлттық мәдениеттің төл бастаулары - Ана тілі, жазу үлгілері неліктен қалтарыста қалды? Қазақ тілінің қасиетін қалпына келтіре аламыз ба? Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруге неге құлық жоқ? - деген сұрақтар туындайды. Әлде қазіргі биліктегі буын - қазақ тілінің тамырына балта шабатын, Ә. Кекілбаев пен Ш. Айтматовтың шығармаларында көрсетілген, "мәңкүрттенген" буын болғаны ма?

Алтай Аманжоловтың "Көк Түрктер" ұғымын талдауы көңілге қонарлық. Қазіргі, түптегі бір, бірақ жан-жаққа шашырап кеткен Түрк тектес халықтардың төл мәдениеті мен тарихын жаңғырту мүмкін бе? Олардың бірігу қажеттілігі айтылып та, жазылып та жатыр. Біздің ойымызша, қазақ тілін дамытудың бастауы ретінде көнетүрк әліппесін насихаттау жолдарын талқылайтын кең ауқымды іс-шаралар өткізу дәстүрге айналдырылса. Оларды, "Аманжолов оқуларын" ұйымдастыратын Өскеменнен бастап, еліміздің іргелі оқу орындарында мамандар дайындайтын бөлімдер ашылып, арнайы оқу орындары (колледждерде), орта білім беретін мектептерде кеңінен жүргізу керек шығар. Руна жазуларын зерттейтін ғалымдар жылма-жыл қараша айының 23 күнінде жиналып, осы саладағы тың жаңалықтармен бөліссе деген тілегіміз бар.

Бүгінгі іс-шараның өтуіне қолдау көрсеткен Қазақ-Американ Еркін Университетінің басшысы, қадірменді Ере-

жеп Әбілқайырұлына, Шығыс Қазақстан облысы әкімдігіне, Ұлан ауданының әкімдігіне ризашылық білдіруге, ұлттық мәдениетімізді дамыту бағытындағы атқаратын еңбектеріне сәттілік, табыс тілеуге рұқсат етіңіздер!

АҚЫШ НҰРДӘУЛЕТ

М.О. Әуезов атындағы

*Әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері, жазушы*

БІЛІМІ ТЕРЕҢ, ЛОГИКАСЫ ҚИСЫНДЫ ҒАЛЫМ

Алтай Аманжоловтың еңбектерінің басым бөлігінде көне түрік жазуларының тарихына, ол жазулардағы сөздерің мән-мағыналарына талдаулар жасалатыны белгілі. Ол кісін өз мақалаларының бірінде «Алтай-Саян тау қойнауы және Ертістің жоғары саласын көктей өтіп, Сарыарқа мен Жетісу өңіріне созылып жатқан кең аймақ көне түркі энтогенезінің аялы алтын бесігі...» деп ой түйеді.

Сөйтіп келеді де: «Руникалық (сына) жазулардың таралған аймағы Монғолия мен Сібір өлкесі, Орта Азия мен Қазақстан атырабы болып табылады» дейді. Алтай Аманжолов зерттеулері кезінде бұл жазудың белгілі болған нұсқаларының жалпы саны 200-ге жуық болған екен.

Осы арада айта кету, керек өз кезіндегі басқа зерттеушілер секілді А. Аманжолов та тек «Руникалық жазу» деген тіркесті қолданады. Бұл сонау Орхон-Енисей жазуларын алғаш зерттей бастаған ғалымдардың қолданған термині екен. Бірақ бүгінгі таңда осы жазуды қалай атау керектігі жөнінде қазақ ғалымдарының арасында таласты пікірлер де бар. Олардың бір парасы «Руникалық жазу» деп емес, «Сына жазу» деп айтайық деген бағытқа басымдық береді. Атап айтқанда, бұлардың алдыңғы қатарында тұрғандардың бірі – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің оқытушысы Аманқос Мек-

тептегі. Ол тіпті «Түркі сына жазуын жазып үйренейік» деген ұсыныс айтады. Бір жағы көңілге қонымды сияқты көрінгендіктен, біз осы екі атауды да қатар қолданғанды жөн көріп отырмыз.

А. Аманжоловтың айтуынша, осы ғасырдың орта кезеңінен бастап Қазақстан жерінде осы жазулардың толып жатқан ескерткіштері анықталған екен. Кеңес дәуірінде ол кісінің мақалалары «Білім және еңбек» журналында жарияланып тұратын. Жартастар өз алдына, ол кісі ертеден жеткен ұсақ жәдігерлердің бетіндегі таңбаларды да оқыған. Олар Талас, Іле, Сыр, Ертіс өзендері бойынан табылған. Қызықты жәдігерлердің бірі – Талас өзені бойынан табылған төрт бұрышты тас мөр.

Енді осы арада Алтай Аманжоловтың әкесі өзіміздің Шығыс Қазақстанның тумасы екендігін ескере отырып, алдымен осы өңірдегі көне жазуларға ықшамдап шолу жасап кеткеніміз қисынды деп ойлаймын.

1935 жылы Абай облысың Үржар ауданының аумағынан Сасықбастау деген жерде арық қазып жүргендер бір ескі жәдігерге кезігіпті. Ол не десеңіз - гүлмен әшекейленген қола айна. Бұл Аманжоловтар отбасында Алтай тәрізді болашақ ғалымның өмір есігін енді ашып жатқан кезі. Сондықтан бұл айна жөнінде жас оқымысты ғылымның осы саласын қуа бастаған уақыттарда бір-ақ естіген ғой. Сонан кейін қызығушылық танытады. Сөйтсе бұл айнаны Қазақстанды зерттеу қоғамының экспедициясы алып кеткен екен.

Ашығын айту керек, айна бетіндегі сөзді оқу оңайға түспеген. Оған ұзақ уақыт кетіпті. Ақыры ғалымдар жазудың мағынасын «Ер азамат шарап ішу - мезгілсіз өлу» деп оқыпты.

Ал 1969 жылы Шығыс Қазақстан облысының Шемонаиха ауданындағы бір қорымнан тағы бір сондай тағы бір қол айна табылыпты. Оның жазудың мағынасы кейінірек Арсланова мен Кляшторный жариялаған екен.. Бірақ оған А. Аманжолов күдікпен қарап, өз нұсқасын ұсыныпты.

Осы облыстың Жарма ауданындағы бір жартастан 1983 жылы табылған сына жазудың мағынасы «атам, үлкен ағам»

деген мағынаны білдіреді дейді А. Аманжолов.

Ал енді Шығыс Қазақстан облысының Марқакөл ауданының жерінен 1985 жылы бір адамдар тасқа қашалған кезекті жазуға кезікті. Бұл жөнінде «Қазақ әдебиеті» газеті 1985 жылғы 20-желтоқсанындағы санында жазған болатын. Газеттегі мақалаға сүйенсек, ондағы қашалған сөз «Ай хан жұрты» деген мағынаны береді екен.

Шығыс Қазақстанның Күрішім ауданынан да сына жазуы бар тас табылды. Ол жаңалықты сол кезде хабарлап жеткізген Ақаш Жүнісов деген азамат көрінеді. Осы төрт бұрышты тастың табанындағы жазуларды оқыған ғалымдар «Таңда, уан» деп аударыпты. А. Аманжоловтың айтуынша, бұл бір өмірлік қағида немесе өсиет сөз болса керек. Ғалым осы сөздің мағынасын «Өмірден әр нәрсені таңда да, содан мейірім тап» деп, ары қарай дамыта түседі.

Осы Ертіс өзенінің Павлодар облысы арқылы өтетін бөлігіне таяу жердегі ескі қорымнан сүйектен жасалған бір тұмар шығыпты. Оның бетінде де руникалық жазу бар екен. Бұл жазуды оқыған тағы да талантты ғалым А.Аманжолов еді. Бұл сүйектен жасалған тұмардағы жазу жөнінде ол 1967 жылы талдап жазған болатын.

Іле өзені бойындағы жартастарға үш жерден қашалып жазылған руникалық жазулар жайында қатысқан экспедиция мүшелері, соның ішінде А. Аманжолов 1966 жылы баспасөзде жариялаған екен. Алматы облысындағы бір қорымнан шыққан жүзікте де осы сына жазулары болыпты.

Өздеріңіз білесіздер, жүзік дегеніміз ол қаңқиған дәу жартас емес, кішкентай ғана зат. Ал оның бетіне бәдіздеп сына жазудың түсіру оңай шаруа емес. Оған аса ептілік пен лайықты құрал-жабдықтар керек. Бұдан шығатын қорытынды – сына жазуларды пайдаланған уақытта ұсталық, ісмерлік технологияның да жақсы дамығандығы. Ал сол ұсақ заттардың бүгінгі заманға дейін сақталып қалуының өзі таңқаларлық жағдай.

А.Аманжоловтың «Шығыс Қазақстаннан табылған көне түркі руникалық ойма жазулары сыр шертеді» деуі бекер

емес екен.

Бір замандарда зерттеушілердің назарын аударған – кәдімгі Қалба тауының шатқалдары. Алтай, Тарбағатайға қарағанда бұл – аласа болып келетін шағындау тау жүйесі. Көптен бері зерттеушілер бұл ежелгі қоныста мен кен өндіру орындарының қалдықтары болғаны анықтаған. Тастарға салынған бедерлер арасынан сына жазулары, пиктограммалар мен идеограммалар да байқалып қалған екен.

Олардың тарихын анықтау жұмыстарын жүргізудегі археологиялық экспедиция жетекшісі, профессор С.С. Черниковтің еңбегінің ерекше болғанын А.Аманжолов ризашылықпен атап өтеді. Черниковтің өзі бұл жөнінде 1947 жылы «Советская археология» журналының 9-санында ғылыми мақала жариялаған екен. Бірақ ол кісі осы Қалба ескерткіштерін әлі де зерттей түсу керек екендігін еске салып өтеді.

Соған орай бұл сөз А.Аманжолов үшін 1967 жылы осы өңірге арнайы сапар жасап, біраз зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын. Ол осы сапар барысында сондағы пиктограммалар мен идеограммаларға қайтадан үңіледі. Тек үңіліп қана қоймай, олардың мағыналарын шешуге тырысады. Олардың арасында сына жазуларында кездесетін «рт» таңбасы кездесіп отырыпты. Оны ғалым «арт» деп оқыған екен.

Осы арада айта кететін бір жағдай – А. Аманжоловтың пиктограммалар мен идеограммаларды оқу барысында олардың сюжеттерге құрылғандығына көңіл бөлуі. Ол кісінің тұжырымдауынша жартастағы суреттердің көпшілігінің сюжеттері бар. Жадағай тілмен айтатын болсақ, оларды оқиғалы суреттер деуге келеді. Тек оларға көз жүгіртіп, оқи білу керек. Ал оны оқу үшін сол замандардағы пиктограммалардың табиғатын, дәуір тынысын сезіне білу шарт.

Демек ғалымның білімі мен логикасының мықтылығын көрсетсе керек. Осындай пиктограммалар Абай облысына қарасты Ақсуат ауданындағы Кіндікті деген жерден де кезіккен. Бір қызығы ондағы суреттер саны тіптен мол екен. А. Аманжоловтың жазуынша «Жылтыр түсті қойтастағы жазулар жүздеп саналады».

Ғалымның бұдан кейінгі назар аударғаны – қазіргі Абай облысындағы Шұбартау ауданындағы көне ескерткіштер шоғыры. Мұнда да сюжеттік суреттер жиі кездеседі екен. Сөзімтал ғалым оларға тамасана тамашалай қарап қана қоймай, әр суреттің мағынасын оқуға тырысқан. Оқығандарын кәдімгідей суреттеп жазып отырған.

Ол ма, сына жазулардың қолданылу аясы, географиялық кеңістігі А. Аманжоловтың тұжырымдауынша, тек Қазақстанның шығыс, оңтүстік аймақтарымен шектеліп қалмай, батыс өлкелеріне дейін жеткен. Оған дәлел - батыстағы Жайық өзенінің бір саласы Елек өзені маңайынан табылған қол айна. Оның бетіне де сына жазуы бәдіздеп түсірілген болып шықты. Әсіресе назар аудартатыны – осы алқаптан табылған күміс табақтағы жазу. Бұл жөнінде А. Аманжолов 1993 жылы Түркияда жасаған баяндамасында атап айтқан болатын. Айнаға қарағанда осы күміс табақтағысы тіпті айқынырақ екен.

Осындай жазуы бар жәдігерлердің бірі – Жетісу өлкесіндегі Есік қорғанынан табылған тостаған. Оның сыртқы түбінде де нақ осындай сына жазу кездескен екен.

Ал Сырдария өзені бойынан, Сыр болғанда да Қызылорда емес, дарияның Оңтүстік Қазақстан облысындағы бөлігіне жақын жерден балшықтан күйдіріліп жасалған бұйымдар туралы айтпай кетуге болмайды. Өйткені сол бұйымдардың бет жағынан да осындай сына жазудың іздері байқалыпты.

Арғы ата-бабаларымыз базбіреулер айтатындай, жабайы емес, өз дәуіріндегі озық ойлы адамдар болған. Жазу мәдениеті дамыған халық ол – өз кезеңіндегі өркениеттің алдында жүрген халық. Қазақтың арғы тарихының жарқын беттері осы сына жазулары арқылы тиянақталады. Демек, А. Аманжоловтың тарих ғылымына қосқан үлесі де ауқымды.

Сөзімнің аяғында мен өзімнің түркітанушы ғалым емес екендігімді, бірақ зиялы қауымның өкілі ретінде осы тақырыпқа жалаң қызығушылық танытып жүргенім де ғана еске сала кеткім келеді. Сондықтан кейбір айтылған тұжырымдар менің жеке өз пайымым ғана.

Біз сөз етіп отырған ғалымның «Тіл біліміне кіріспе» еңбегін жазғанын оқырмандар біле бермейді. Ол туралы айту өз алдына жеке әңгіме. Сонымен осы айтылғандардан байқалатыны – А. Аманжоловтың ой ұшқыр, білімі терең, логикасы қисынды ғалым болғандығы. Қай жағынан алып қарасақ та, ол кісінің мол мұрасы назар аударып, құрметтеуге тұрарлық.

ТАМАБАЕВА ҚАРАКӨЗ ӨМІРЗАҚҚЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық
Тараз университеті «Шерхантану»
ғылыми-зерттеу орталығының директоры

А.С. АМАНЖОЛОВ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Бүгінгі таңда, көптеген түркі мемлекеттері ғана емес, әлемдік дамуда түркітану саласына деген көзқарас қайта өзгерді. Осы мақсатта ғылым саласы да өз зерттеулеріне халық тарихы мен мәдениетінің қайнар бастауын көне заманнан іздеуді негізгі бағыт етіп, қазіргі уақытта көптеген табыстарға да кол жеткізіп үлгерді.

Осы тұрғыдағы аса күрделі міндет - көне түркі этногенезі мен алғашқы түркі тілінің дамуына келіп тірелетін проблемалары болып табылады. Бұл мәселені шешпейінше қазіргі түркі халықтарының ата-баба, үрім-бұтақ зәузатының басынан кешкен өмір өткелдерін де, арғы тарихын да, көне түркі тілінің қалыптасып, дамуының жөн-жосығын да, сала-саламен тармақтана өрбуін де, өркені өсе келіп бүгінгі тілімізбен жалғасуын да, халықтардың бір тамырдан нәр алған тарихи-мәдени ортақтығын да, көне түркі этногенезін де, басқасын былай қойғанда, қазіргі түркі тілдес халықтардың шығу тегін ашып көрсету әрине, қиын.

Аталмыш мәселе тарихшылар немесе тілшілердің, мәдениет пен тіл тарихын зерттеушілердің пешенесіне жазған еншісінде ғана болып келсе, оның бүгінде аясы тар, шектеулі шеңбері құлаш жазғызбай, тығырыққа тықсырған үстірт ойлар мен «академиялық» схематизмге ұрындырып жүргені де жасыратын жай емес. Әр саладағы ғылымның дами келіп шоғырлана түйіскен бірлігі негізінде зерттелмейінше, айтарлықтай нәтижеге қол жетпейтіндігі де айқын.

Бұл салада табысты еңбек еткен белгілі түркітанушы ғалым – Алтай Сәрсенұлы Аманжолов.

Жұмбағы көп түркітану ғылымының қыр-сырын меңгерген, үнемі әрбір шәкіртке жалықпай ақыл-кеңесін беріп, тұлғалық болмысымен де жүрегімен ыстық орын алған Алтай ағаның мен үшін орны бөлек, тым дара.

А.С. Аманжолов – шын мәнінде ұлы даланың ұлы перзенті. Өз халқының тілі мен мәдениетін зерттеуге бар өмірін арнаған А.С.Аманжоловтың ғалым ретінде де, жалпы тұлға ретінде де тәуелсіз мемлекетіміздің дамуына сіңірген еңбегі ұшан-теңіз.

Түркі халықтары ұлан-байтақ империяны құрған жауынгер халық ғана емес, шебер әдеби ескерткіштердің авторы, өте ертедегі руналық жазудың иегері. Бұл жазулар тек жазбалар ғана емес, поэтикалық көркемдік жазу үлгілерін танытты. Әлемдік әдебиет пен тарихта орыс халықтарының ең құнды «Игорь жасағы туралы аңыз» шығармасынан төрт ғасыр бұрын туындаған «Білге қаған», «Тоныкөк», «Күлтегін» секілді шедеврларды дүниеге келтірген түрік халықтары кейінгі дамуда да өзіндік қолтаңбасын қалдырды.

С.А. Аманжолов еңбектерінде ұлтымыздың жазба мәдениетіне қатысты тарихи қазынасы мол, тамыры терең, ғылыми танымға толы құнды мағлұматтар көптеп берілген. Жәһандану тұрғысынан алып қарағанда, автор көне түркі дәуірінде түркі қағанаты мен жазба мұраларының ортақтылығын, қазіргі таңда айтылып жүрген Ұлы дала жері туыстас түркі халықтарының атамекені болғандығын тілге тиек ете отырып, түбі бір түркі елдерінің татулығы мен бірлігін

нығайтуды көздегендігін анық байқауымызға болады. Ғалымның: «Алтай-Саян тау қойнауы және Ертістің жоғарғы сағасын көктей өтіп, Сарыарқа мен Жетісу өңіріне созыла жатқан кең аймақ көне түркі этногенезінің аялы алтын бесігі екендігіне ешбір күмән жоқ, оны дәлелдерлік бұлтартпас деректер де жеткілікті-ақ, тек көрер көз, ізгі жүрек болса игі» [1], - деп, арман-өсиетімен бірге қазіргі түркі этностарының атажұрт қонысы ортақ екендігіне назар аудартуы, бүгінгі таңда мемлекетіміздің өте маңызды мәселелерінің біріне айналып отырғандығын жақсы білеміз. Халқымыздың қалыптасу тарихына, жазба мұраларына қатысты ғылыми зерттеу негіздер жеткілікті, соның ішінде Алтай Сәрсенұлының бұдан ширек ғасыр бұрын айтқан ғылыми тұжырымдары бүгінгі таңда жан-жақты дәлелденіп, ұлттық дамуымыздың негізгі бастауына айналды.

Қазіргі таңда түркітану ғылымы – бір жағынан XIX-XX ғасырлардағы Еуропа мен Ресей, кейіннен Кеңес Одағы түркітанушы ғалымдары негізін қалаған зерттеу дәстүрінің жалғасы болса, екінші жағынан зерттеулердің кеңістігі кеңейіп, түркі халықтарының этногенезі, тілдері, тарихы, мәдениеті, философиясы мен діні арнайы зерттелетін кәсіби ғылымға айналды. Түркітану ғылымының өзегі болып табылатын көне түркі жазбалары – Орхон-Енисей, Талас жазба ескерткіштері мен көне түркі жәдігерлері өткен ғасырларда рунологиялық, текстологиялық және лингвистикалық тұрғыда зерттелсе, бүгінгі күні әлемдік түркітанушылары тарапынан көне түркі жазбаларының тарихи, философиялық, этнографиялық және мәдени қырларынан зерттеліп, көптеген ғылыми зерттеулердің негізіне айналуға. Дегенмен, әлем мәдениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосқан түркі халықтарының мыңжылдықтар қойнауындағы мол мұрасының зерттейтін мәселелері ұшан-қиырсыз. Әлі де табылмаған немесе енді ғана табылып жатқан көне түркі жазбалары өте көп.

Әр саладағы ғылымның дами келіп шоғырлана түйіскен бірлігі негізінде зерттемейінше, айтарлықтай нәтижеге қол жетпейтіндігі де айқын. Сондықтан да, түркологияның қай-

сыбір мәселесі кешенді зерделеуді қажет етеді.

А.С.Аманжолов еңбектерінің ғылыми маңыздылығы сол – жүйелілік сақталады және әрбір ұлттың тарихын көне жазбалармен дәлелді зерделеуді мақсат етеді.

Кез-келген тілдің этникалық қызметін сөз еткенде, оның этникалық ортақтығының құрылуы, өсіп-өркендеуі, дамуы, іштей топтасу барысында қозғаушы күш екенін атап өткен жөн. Ақиқатына келсек, әрбір жеке тіл этностың шоғырлана кірігуіне, сонымен бірге өзара бір-біріне әсерлері барысында тайпалар мен халықтардың іргесі ауып жатырқауына себеп туғызады.

Осыған орай, бүгінгі түркологияда жекелеген тілдердің теориялық құрылымын айқындауда ортақ үйлесімділікке баса назар аударылуда. Әрбір тілге тән, оның тілдік ерекшеліктерін айқындайтын түркі жазба ескерткіштеріндегі мәтіндер лингвистикалық, әдебиеттану және тарихи-мәдени зерттеу тұрғысынан қарастырылады. Жазба ескерткіштерді зерттеу тілдің тарихын және қоғамның рухани мәдениетін терең тануға мүмкіндік туғызатыны басты назарда болуы тиіс.

Өз тарихын терең ұғынып, шын бағалай білетін халықтың ғана болашағы мәңгі болмақ. Бүгінгі алпауыт жаһандану дәуірінде ұлттың ұлттығын сақтап қалатын дүниелер – ұлттың төл тарихы, мәдениеті мен тілі екені анық.

Көптеген түркі тілдерінің жетік білгірі болған Алтай Сәрсенұлы үшін әрбір таңбаның айтары терең. Түрік даласын ерінбей аралап, әрбір тарихи ескерткіштің сырын ашуға бар ғұмырын арнаған ұлы тұлға еңбек жолында қаншама жауапты қызметтер атқарып жүріп, түркі әлемінің жан-жақты зерделеніп, танылуына бүкіл қажыр-қайратын арнады.

Бар адамзатқа ортақ тұлғаның шығармашылық мұрасына арналған бүгінгі басқосудың маңызы терең. Өйткені, Алтай Сәрсенұлындай өз ісіне шын берілген ұстаз-ғалымның ғылымның өте күрделі жолында табандылықтан таймағандығы, әлемдік дамудағы түркілердің мәдени жетістіктерін айқындаудағы еткен еңбегі, ғылыми көзқарастары – бүгінгі жастарымыз үшін үлкен өнеге мектеп екені даусыз.

Жалпы алғанда, түркі филологиясының, көне жазба мәдениетіміздің жұмбақ сырлары өте көп, тым тереңде. Ғылым әрбір зерттеуінде жекелеген түркі тілдерінің өзіндік тілдік ерекшеліктеріне салыстырмалы талдаулар жасап, ғылыми танымға толы дәйектер тұжырымдады.

Тәуелсіз елімізде ұмытыла бастаған ескерткіштерімізге, құнды мұраларымызға зерттеу жүргізіліп, барынша танымды әрі терең тағылымын ашуға күш жұмсалуда. Түркі халықтарының дүниежүзі мәдениетіне, адамзат өркениетіне қосқан үлесі ұшан-теңіз және бүкіл әлем ғалымдарының қызығушылықтарын туғызуда. Шындығында өткен тарих шежіресін, өткен дәуір шындығын ұлы тұлғалардың, біртуар ғалымдардың танымы терең тарихи туындылары арқылы біле аламыз. Өмір жолында ұстанымынан таймаған, әлемдік руханияттың дамуына өлшеусіз үлес қосқан тұлғалар шығармашылығы келелі зерттеулерді қажет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, ғұмыры аңызға айналған ғұлама ғалым Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың келешек ұрпаққа жазып қалдырған ғылыми-танымдық еңбектерінің ғылыми маңыздылығы уақыт өткен сайын күрделеніп, жаңа қырларына тереңдеп, зерделеу түркі әлемінде өзекті мәселелердің нақты ғылыми пайымдалуына негіз болатыны анық. Және, оны болашақ жастардың еншісінде деп санаймын.

Әдебиеттер

1. Аманжолов С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.

НАЗАРОВ НАСРИДДИН АТАКУЛОВИЧ

*Шыршық мемлекеттік педагогикалық
университетінің профессоры,
философия ғылымдарының докторы,
Ташкент, Өзбекстан*

АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ ТҮРІК РУНА ЖАЗУЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ РӨЛІ

Аннотация. Бұл мақалада түрік руникалық жазуының түркі халықтарының мәдени дамуындағы рөлі мәселелері теориялық негізде зерттеледі. Көне түрік жазуының қалыптасу үдерісі біздің дәуіріміздегі IV-III ғасырларға қатысты деген пікір белгілі ғалым Алтай Аманжоловтың зерттеулеріне сүйене отырып, қолдау табады. Профессор Алтай Аманжоловтың ғылыми тұжырымдамасына сүйене отырып, көне түрік жазуының қалыптасу, даму, жетілдірілу кезеңдері туралы автордың көзқарасы алға тартылады.

Негізгі сөздер: түркі рунологиясы, Алтай Аманжолов, этномәдени даму, сақ, скиф, ғұндар, жазу, көшпенділік, Есік қорғаны, Алматы.

The role of Altai Amanzholov in the study of Turkish runology

Abstract. This article examines the role of Turkish runology in the cultural development of the Turkic peoples on a theoretical basis. The opinion that the process of the formation of the ancient Turkish script refers to the 4th-3rd centuries BC is supported by the research of the famous scientist Altai Amanzholov. Based on the scientific concept of Professor Altai Amanzholov, the author's point of view about the stages of formation, development and improvement of the ancient Turkish writing is put forward.

Key words: Turkic runology, Altai Amanzholov, ethno-cultural development, Sak, Scythian, Hunns, writing, nomadism, Kurgan Issik, Almaty.

Адамзат дамуы мен оның қалыптасу үдерісінде бірте-бірте жетілу, даму кезеңдері бар. Осы дәуірлерді тудырған этномәдени және рухани интеллектуалдық факторларды зерттеудің қажеттілігі мен өзектілігі айқын. Өйткені адам баласының ойлауы қашанда өз тарихи бастауларын зерделеуге ұмтылдырады, өткен мұраны терең ұғынып, оған деген құрмет сезімі артады.

Жалпы адамзаттық дамуда маңызды рөл атқаратын түркі халықтарының этномәдени даму кезеңдерін саралау үшін қажетті деректерді материалдық және мәдени ескерткіштер, тарихи құндылықтар, рухани байлық үлгілері арқылы танимыз. Материалдық мәдениетке тарихи құрылыстар, ескерткіштер, сондай-ақ материалдық дүниеде бар нақты шындық болмыс мысал болса, рухани мәдениет - ойлаудың дамуын қамтамасыз етуге қызмет ететін жазба және ауызша шығармашылық үлгілері. Сондықтан түрік руникасы аясында өткен оқиғалардың көрінісін, түрік руна үлгілерінің тарихи тамырын, осы тас жазулардың пайда болуының тарихи шарттарын зерттеудің маңызы зор. Өйткені көне түрік руна жазулары туралы тарихи зерттеулер ата-бабамыздың абыройлы да қиын-қыстау жолы біркелкі болмағанын, бүгінгі ұлттық руханият пен идеалдық кемелдіктің қайнар бұлағы кешегі мұралардан бастау алатынын – рухани құндылықтарымызға жаңаша үңілу қажеттігін күн тәртібіне қойып отыр.

Ежелгі көк түріктер (скифтердің, ғұндардың) ата-бабаларының қол жеткізген табыстарын археология ғылымы мойындады, сонымен бірге ежелгі түріктердің ата-бабалары саналатын скифтер адамзаттың мәдени өміріндегі үлкен өзгеріс жасағанын, яғни пиктографиядан дыбысты білдіретін таңбаларға дейін мәдениет тұғырын тұрғызғанын білеміз. «Түркі халықтарының араб жазуынан бұрын да өз жазуы болған. Бұл жазбалар да дәл қазіргі жазуымыз сияқты әріп арқылы өрнектеліп, ұзақ даму кезеңінде қалыптасқан... Барлық халықтардың жазуы сияқты, бірнеше мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан көне түркі халықтарының жазба мәдениеті де жұртшылыққа бұрыннан белгілі» [8; 3]. Сондықтан түркілерге

тән жазу түрі біздің заманымыздың VI-VIII ғасырларына ғана тән емес, біздің заманымызға дейінгі IV-III ғасырларға жататыны көрнекті ғалым Алтай Аманжоловтың зерттеулерінен белгілі.

Осыған байланысты зерттеушілердің біздің болжамымызды растауға мүмкіндік беретін назар аударарлық пікірлері де бар. Мәселен, Қ.А. Ақышев былай дейді: «Көшпелілер жазуды біздің дәуірімізге дейінгі VI-V ғасырларда да меңгерген болса керек, бұған Есік бекінісіндегі скифтер бейітінен табылған күміс ыдыстағы жұмбақ жазу куә» [2; 60]. С. Кляшторный осы ойды негізге ала отырып, оны декодтау болашақ ұрпақтың міндеті деген пікірді алға тартады [5; 415]. Одан кейін А. Аманжолов Есік жазуын ашып, оның түрік жазуы екенін дәлелдеген. А. Аманжоловтың бұл қызметі түркітану әлеміндегі жаңалық ретінде үлкен маңызға ие. Өйткені, тарихтың ұлылығы тарихи шындықты бейнелеуімен көрінеді. И.Л. Кизласов: «Түркі-азиялық руникалық әріп әлі күнге дейін ғылымға беймәлім болған семит силлабикалық жазуына дейін барады. Әліпбидің құрылымы қола дәуірінде (б.з.б. X-IX ғғ.) болған адам жазуының кезеңіне тиесілі. Діни наным-сенімге қатысты жазба құжаттардың архаикалық болғаны сонша, олардың Енисей эпитафиялары түрінде көрініс табуы таң қалдырады. Бұл екі ерекшелік (алфавит құрылымы мен жазба құжаттардың сыртқы түрі) түркі халықтары өздерінің бастапқы тарихи отандары Оңтүстік Сібір мен Орта Азияда прототүркі жазуын бойына сіңірген қалыптасқан дінмен үйлесетін» деп жазады [6; 64]. Әрине, кез келген этникалық өнер мәдени элементтерді қамтиды. Этникалық топ өкілдері ұсынған жаңалықтарда діни идеялар мен күнделікті өмірдің өзіндік қырлары көрініс табады. Ғалым пікірін былайша жалғастырады: «Кейін Азия руникалық жазуы ұзақ тарихи жолдан өтіп, түркі тілдерінің заңдылықтары негізінде реформаланды. Осылайша руникалық жазулар сапасы жағынан сақталып, түркі халықтарының екінші тарихи отаны Шығыс Азияға апарылып, VIII-X ғасырларда Орта Азия мен Оңтүстік Сібірдің мемориалдық тастарында пайда бола

бастады» [6; 64].

Профессор Алтай Аманжоловтың зерттеулеріне сүйене отырып, көне түрік жазуының қалыптасу кезеңдері екі мың бес жүз жылдық кезеңді қамтиды деп батыл айта аламыз. «Түркі әліпбиіндегі ең көне жазу, жалпақ күміс тостағанға жазылған Есік жазуы» [3]. Филолог ғалым А. Аманжолов Алматы маңынан табылған күміс тостағанды зерттеу арқылы ХІХ ғасырдың аяғынан бері ғылымда берік орныққан көзқарастарға қарсы өз пікірін ортаға салып, дәлелдейді. Яғни, түрік руникалық жазуының қалыптасуы біздің заманымыздың VI ғасырына ғана тән емес, біздің дәуірімізге дейінгі IV-III ғасырларда да бұл жазу түріктердің ата-бабаларының жазуы ретінде өмір сүрген. Мысал ретінде Алматы іргесіндегі билеуші бейітінен табылған күміс кеседегі жазуды келтіреді. Бұл ой алғашында оның мақалаларында айтылғанымен, 2003 жылға қарай Алматыда басылып шыққан Түрік руникалық әліпбиінің генезисі (Генезис тюркского рунического алфавита) еңбегінде толық көрініс тапты. А.Аманжоловтың бұл ойлары орыс және еуропалық ғалымдардың көне түрік әліпбиі біздің заманымыздың VI ғасырына жатады деген көзқарастарын жоққа шығарады. Ал түрік әліпбиінің көне екені тарихи, археологиялық, текстологиялық деректер негізінде дәлелденген. Бұған түркі әліпбиі түркітануда, жалпы ғылымда салыстырмалы түрде жаңа бағыт болды деген пікір басым болды. Мысалы, «Түрік тіліндегі ең көне мәтіндер VI ғасырдың аяғында Орталық Азиядағы құлпытастарға қашалған жазулар. Көшпелі халық пен жауынгерлерді біріктірген түркі тайпаларының одағы бірегей мәдени дәстүрлері бар күшті мемлекеттер құрып, бірегей мәдениеттің дамуына мүмкіндік туғызды» [4; 345]. Әрине, ғылым үздіксіз ізденістерді қажет етеді. А. Аманжолов ұсынған концептуалды идеяға сүйене отырып, көне түрік жазуын, оның қалыптасуы мен дамуын үш кезеңге бөліп қарастырған орынды:

- бірінші кезең, түрік руникалық жазуының қалыптасуы, бұл кезең біздің дәуірімізге дейінгі IV-I ғасырларды қамтиды, осы кезеңде түркі әліпбиінің алғашқы үлгілері финикиялық

және арамей жазуларының дәстүрлері негізінде Ғұндардың ұрпақтары сақтар мен скифтер зиялы қауым өкілдерінің күшімен қалыптасты;

- екінші кезең түрік руникалық жазуының дамуы, бұл кезең біздің заманымыздың I-IV ғасырларын қамтиды және осы кезеңде сақ, скиф тайпаларының ұрпақтары болып табылатын түрік тайпалары эпитафиялық жазбаларды қолданып, жазулардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан түрік мәдени дәстүрлерінің үлгілері қоғам жадынан өшпейді. Оңтүстік Сібір мен Алтайдан табылған құлпытастардағы жазулардың тікелей осы кезеңге жататынын археологиялық және палеонтологиялық зерттеулер дәлелдейді;

- үшінші кезең, түрік руникалық жазуының жоғары сатысы. Бұл кезең біздің заманымыздың VI-VIII ғасырларын қамтиды және Түрік қағанатының жағдайына байланысты дамиды. Бұл кезеңге тән эпиграфиялық жазулар негізінен Орхон ойпаты (Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған, Онгин) ескерткіштерінің үлгілері болып табылады, оларда жазу тәжірибесінің салыстырмалы кемелдігі байқалады. «Руналар Күлтегін мен Білге қаған құрметіне қойылған ескерткіштердегі жазуларға тән кемелдік деңгейіне жету үшін ұзақ эволюциядан өтуге мәжбүр болды» [1; 6]. Ал бұл эволюциялық кезеңдерге біз жоғарыда атап өткен бірінші және екінші кезең жатады.

Түркі халықтарының ата-бабалары Алтай мен Оңтүстік Сібір аймақтарында мәдени дамуын қамтамасыз еткені археологиялық және палеонтологиялық зерттеулерден белгілі. Яғни, түркі мәдениетінің үлгілері осы ұлан-ғайыр өлкеге қатысты болса, Алтай аймағы Моңғолия жерін де қамтиды. Сондықтан «Түркі жазуы» VII-VIII ғасырларға жататын көптеген жазулар Орталық Сібірдің оңтүстігінен, Моңғолияның солтүстік-батыс бөлігінен және Түркістанның солтүстік-шығыс бөлігінен табылған. б.з.д., сондай-ақ Орхон жазуы деп аталатын жазуда жазылған бірнеше жазу үзінділері (алғашқы жазбалар Байкал көлінің оңтүстігінде, Орхон өзенінің маңында табылған жердің атымен аталған); оны Сібір, көне түрік, көк түрік немесе исламға дейінгі түрік жазуы деп те атайды»

[7]. Түркі тайпаларының әлеуметтік-мәдени дамуында Еуразия кеңістігі, соның ішінде Қыпшақ даласы мен Орта Азия аймағы маңызды рөл атқарды. Бірақ көне түрік жазуының үлгілері неге Енисей мен Орхон ойпаңдарында көбірек кездеседі? Біздің ойымызша, бұған біздің дәуіріміздің ертедегі орта ғасырлардағы Қыпшақ даласы мен Орта Азиядағы Енисей мен Орхон ойпаңындағы қанды соғыстар себеп болды. Бұл жағдайда бір мәдениет өкілі екінші мәдениетке жататын байлықты жоймақ болды, және бұл жаппай жасалды десек, артық айтқандық емес. Өйткені, мұндай айуандық - жеңістің қуанышына мас болған жауынгерлерге тән. Таяу өткенде, яғни XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында Ауғанстандағы кейбір әскери күштер Бамияндағы Будда мүсіні мен буддалық мәдениетті үлгі ретінде қарастырса, бүгінде ДАИШ жауынгерлері тарапынан Пальмирадағы мәдени мұражай экспонаттарына деген жабайы әрекеттері мысал бола алады. Әрине, мәдениет элементтері тіпті әскери және саяси қауіп-қатер жағдайында да толығымен жойылмайды. Керісінше, күшті мәдениет саяси бәсекелестерге (моңғолдардың Орта Азияға басып кіруі, олардың үстемдігіне қарамас-тан ондаған жылдар бойы жергілікті халықтың мәдениетін (дінін, тілін, әдет-ғұрпын) қабылдауы, Бабыр ұрпақтарының Үндістандағы жергілікті халықтың мәдениетін (тіл, әдет-ғұрып) қабылдауы жоғарыдағы мысалдарымызға дәлел бола алады.

Жалпы, өткен оқиғаларға сілтеме жасай отырып, болашақ мәдени-рухани дамуды қамтамасыз етуде тарихи үдерістердің рөлі зор және түрік руникалық жазуының қалыптасу және даму кезеңдерін хронологиялық тұрғыдан көрсетудің маңызы зор. Сондай-ақ түрік руникалық жазуының тарихи тамыры б.з.б. I мыңжылдыққа барып, оның бірте-бірте кезеңінің он ғасырға созылуы және бұл жазудың Түрік империясы жағдайында салыстырмалы түрде жоғары кемел мәнге ие болуының дәлелі. Тарихи үдерістердегі көне түріктердің әлеуметтік-мәдени дамуы. Бұл аспектілер дәстүрлі көзқарастарды дамыта отырып, зерттелетін мәселенің мәніне жаңаша қарау-

ды талап етеді. Әсіресе, латын әліпбиіне негізделген біртұтас түрік әліпбиіне ұмтылу аясында тарихи құндылықтарға сілтеме жасай отырып, келешек жалпы мәдени дамуды қамтамасыз ету - өзекті ғылыми мәселелердің бірі.

Әдебиеттер тізімі

1. Altheim F. Hunnische Runen //Hallische Monographien. 1. Halle, 1948.
2. Акишев К.А.Курган Иссык. – Москва, 1978.
3. Аманжолов А. Прототюркская руноподобная надпись на серебряной чашечке. https://www.rizvanhuseynov.com/2012/09/blog-post_13.html
4. Базен Л. Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в VIII в.(перевод с фр. Д.Д. и Е.А. Васильевых). Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. - Москва, 1986.
5. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – Санкт-Петербург, 2003.
6. Кызласов И.Л. Древнейшие корни рунического письма тюркских народов (в кратком изложении) //Научный журнал TWESCO «Алтаистика, Туркология, Монголистика» - Астана, 2018. №1.
7. Тюркские руны // <https://infoprivorot.ru/vse-o-gadaniyax/tyurkskie-runy.html>
8. Рахмонов Н. Тошга битилган китоблар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1983. – Б. 3.

БЕЙСЕТАЕВ РЫСБЕК

*биология ғылымдарының кандидаты,
Қарағанды қаласындағы Еңбек гигиенасы және
кәсіби аурулар ұлттық орталығының
адамның ойлау және сөйлеу
нейрофизиологиясы маманы*

ТҮРІК РУНА ЖАЗУЫ ӘЛІПБИІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІНІҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ТЕОРИЯСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Еңбек Алтай аймағында Көк түріктері (Өр найман) жасаған руна жазба ескерткіштеріне және оның әліпбиінің шығу тегіне арналды. Көне жазу – Алтайды мекендеген көшпелі наймандар құрған Түрік Елінің өмірі мен тарихы туралы руна әліпбиімен жазылған ескерткіш. Мақсатымыз руна әліпбиінің шығу тегін, оның әріп-белгілерінің атауы мен мағынасын анықтау. Көпжылдық зерттеу нәтижесі түрік жазуының әріп-таңбалары, А. Аманжолов жазғандай, шумер жазуынан бастау алатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: Түрік Ел; Көк түріктері; Өр найман; Найман жазуы; Жазу әліпбиінің шығу тегі; Ұлы ғалым Алтай Аманжолов.

Kіріспе

Адамзат тарихындағы өркениеттің ең жоғарғы сатысы – әріптік жазу. Жазу өнері мен оның даму заңдылықтары тек сол жазуды құрған тайпаның тілі мен оның тарихының, тұрған мекені мен оның табиғатының жемісі, және оларға тікелей байланысты екені белгілі.

Мақалада қарастырылмақ мәселе – Орхон руна жазба ескерткіштері. Түрік Ел империясын құрған найман тайпасының ақсүйектерінің әріптік руна жазуы. Түрік руна жазуының әріп-белгілерінің ру-тайпа таңбаларынан шығу тегі туралы бірнеше болжам бар: пиктографиялық, идеографиялық шығу тегі, және финикиялық алфавиттік негіз. Тағы арамей гипотезасы: арамей, парфия, пехлеви (орта парсы), соғды, соғды-

хорезм, соғды-пехлавия-бактрий. Түрлі шығу тегі элементтерінің басын біріктіретін гипотезалар – арамей-таңба мен арамей-идеографиялық болжамдар. Десек те, Орхон руна ескерткіштерінің әріп-белгілерінің шығу тегі, атауы мен мағынасы әлі шешілмеген.

Жаратылысқа сай әр ұлттық тілдің белгілі бір ерекшелігі мен белгілері болады. Осы негізді түсінген А. Аманжолов руна жазуының әріп-белгілерінің шумер тілімен байланысын көрегендікпен танып, тілдік әрі тарихи тұрғыдан қарастырды. Ғалымның «Шумеро–тюркские соответствия и изобразительные логограммы» еңбегі біздің санамызға терең ой салды. Көпжылдық зерттеу нәтижесінде түрік жазуының әріп-белгілерінің атауы мен мағынасы туралы алғашқы қадам шумер жазуынан бастау алатынына көзіміз жетті.

Біз жүргізген көпжылдық зерттеудің нәтижесі көне түрік руна жазуы әліпбиінің қалыптасуына ру-тайпалардың ен-таңбаларының ешбір қатысы жоқ екендігін көрсетеді. Авторлық қысқа талдау мен тілдік және тарихи зерттеудің нәтижелерін назарларыңызға ұсынамыз.

Аталған мәселелер әлемдік тарих пен түркологияда ерекше өзекті.

1. Аманжолов Алтай Сәрсенұлы – түріктанушы ұлы тұлға

Аманжолов Алтай Сәрсенұлы: туып-өскен отбасы

Аманжолов Алтай (02.06.1934, Алматы қ. - 08.10.2012 Алматы қ.) – түріктанушы, филология ғылымдарының докторы (1976), профессор (1978).

Әкесі – Аманжолов Сәрсен Аманжолұлы, Алтайдағы Ұлан ауданының тумасы – қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі. Қазақ және түрік тілінің білікті маманы болған.

1-сурет. 1) Әке-ұстаз Аманжолов Сәрсен, сол жақта;
2) Ұл-шәкірт Аманжолов Алтай Сәрсенұлы, оң жақта

Алтай Аманжоловты әлемге танытқан және «түркітанушы ұлы ғалым» атандырған басты ғылыми еңбектері:

- «Шумеро»–тюркские соответствия и изобразительные логограммы // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Volker. – Berlin, 1974. – S. 65-71;

- Проблема происхождения тюркского рунического алфавита // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы: 1976. 8-шығыуы. – С. 59-71;

- К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания. – М.: 1978, – № 2. – С . 76-87;

- Түркі филологиясы және жазу тарихы: студенттерге, ұстаздарға арналған. – Алматы: Санат, 1996. – 127 бет;

- История и теория древнетюркского письма. – Алматы: «Мектеп», 2003. – 368 с.

- Халықаралық ғылыми конференцияларда салиқалы баяндама жасап, қазақ түріктану ғылымының нәтижелі дамуын әлемге паш етті.

2. Түрік руна жазуының әріп-белгілері: атауы және мағынасы

Түрік руна жазуының шығу тегі мен бұл жазудың әріп-белгілерінің бейнесі, атауы мен мағынасы әлемдік түркологияда әлі де жұмбақ болып тұр. Біз қарастырылмақ мәселе – түрік руна жазуының әріп-белгілерінің шығу тегі, атауы және мағынасын анықтау. Зерттеу нәтижелері түрік жазуының әріп-белгілерінің шығу тегі шумер жазуынан бастау алатынын көрсетті.

Зерттеу нәтижелері

Біз жүргізген көпжылдық зерттеудің нәтижесі көне түрік руна жазуы әліпбиінің қалыптасуына ру-тайпалардың ен-таңбаларының ешбір қатысы жоқ екендігін көрсетеді. Мысалы, Н.А. Аристовтың пікірінше [6, 73-с.] «көсеу» (I) қаңлы мен «қос әліп» (II) таңбалы қыпшақты таңба ұқсастығына сүйеніп, өзара туыс тайпалар деген қорытынды жасайды. Осыған сүйеніп, ол қыпшақты қаңлыдан бөлінген, яғни қаңлыдан бөлініп шыққан қыпшақ оның («көсеу») таңбасына тағы бір таяқша қою арқылы өзінің таңбасын жасаған, деген байламға келеді. Демек, түрік жазуы қалыптасқан заманда ұлы Далада қаңлы мен қыпшақ деген тайпалар болмағанын Н.А. Аристов білмеген. Акад. Ә. Марғұланнның дерегіне сай [7, 145-б.] орта ғасырдағы үйсін тайпасының таңбасы «үш әліп» түрінде кездеседі?...

Ерте Шумердің, сақтың және гүннің пиктографиялық, идеографиялық жазуының кейбір таңбалық бейнесі мен үлгісі және мағынасы түрік руна жазуында сақталып, жеке сөздермен бізге жеткенін А.С. Аманжолов айтты. Ал, біздің зерттеудің нәтижесінде түрік жазуының әріп-белгілері бейнесіне, атауы мен мағынасына қарай, төмендегідей болып қалыптасқан.

- └ – ǰ (aǰ) – тақ (билеуші орны);
- ↓ – ǰ (oǰ) – оқ – оқ (шумерден);
- ʾ – ǰ (aǰ) – ағ – ау (балық аулау құралы);

𐰚 – **k** (ök) – köz – көз (шумерден);
 𐰜 – **g** (eg) – egeg – егеу (ұстаның еңбек құралы);
 𐰝 – **č** (ach) – čat – шат (адамның екі аяғының арасы);
 𐰞 – **t** (at) – tırna – тырна (дала құсы);
 𐰟 – **d** (ed) – dāñir – тәңір (шумерден);
 𐰠 – **b** (ab) – bağ – бау (мал ұстайтын жіп);
 𐰡 – **s** (as) – susyaq – шөмүш (ожау);
 | – **s** (es) – sübrü – сүңгү (қысқа найза)...

Алтайдағы түріктің руна жазуының әліпбиі бастапқыда балбал тасқа, ағашқа және металға таңбалауға жақсы бейімделген 37, кейбір ескерткіште 38 әріптен тұрды. Руна жазуы найман тілінің фонетикалық ерекшеліктерін дәл берген. Түрік руна әліпбиінің әріп-белгілері оңнан солға қарай көлденең және жоғарыдан төмен қарай тік бағандармен жазылған.

Зерттеу нәтижесінде анықталған түрік руна жазуының әріп-белгілері бейнесіне, атауы мен мағынасына қарай, төмендегідей болып кестеленді.

Орхон түрік руна жазбасының таңба-белгілерінің заттық бейнесі, атауы және мағынасы.

Қазақтың ауыз әдебиетіндегі тарихи өлең-жырларда, археологиялық қазыналарда, қару-жарақтарында сақталған халықтық тарихи этнографиялық мұралардың бейнелері – әріп-белгілердің бір тобы. Десек те, әріп-белгілердің үлкен тобы адамның күнделікті тұрмыста қолданатын шарушылық заттары. Мысалы, 𐰡 – **s** (as) – susyaq – сұсғақ-шөмүш (ожау), қару түрі | – **s** (es) – sübrü – сүңгү (қысқа найза), 𐰜 – **g** (eg) – egeg – егеу. Осы үш-ақ мысалдан анық аңғаратынымыз, түрік руна әліпбиінің көпшілік әріп-белгілері заттың бейнесімен жазылып, атауының басқы не соңғы дыбысымен оқылады.

№ р/т	Руна белгі	Бас-соң әрпі таңбаға сай құбылыс, заттың атауы		№ р/т	Руна белгі	Бас-соң әрпі таңбаға сай құбылыс, заттың атауы	
		ды- быс	құбылыс, ұғым, заттың атауы			ды- быс	құбылыс, ұғым, заттың атауы
1		ǵ (aǵ)	taq – тақ	22		m	m, am – ад. д.м.
2		ǵ (oǵ)	oq – оқ (ш)	23		n (an)	–
3		ǵ (ıǵ)	ıq – ықық	24		n (en)	–
4		ǵ	aǵ – ау (балық)	25		ñ	–
5		k (ek)	–	26		ñ	–
6		k (ük)	–	27		l (al)	al, l – ал
7		k (ök)	köz – көз (ш)	28		l (el)	äl, el – ел, қол
8		g	egeg – егеу	29		r (ar)	–
9		č	čat – шат	30		r (er)	är, er – ер (атқа)
10		t (at)	turna – тырна	31		y (ay)	ay – ай
11		t (ct)	–	32		y (cy)	yü, yüg – қ. жүні
12		d (ad)	ad(ııl) – айрыл	33		lt	lt, alt – төмен (ш)
13		d (ed)	däñir – тәңір (ш)	34		nč	–
14		p	sap – сап	35		nt	ant, and – ант (ш)
15		b (ab)	baǵ – бау	36		rt	rt, art – арт (ш)
16		b (eb)	eb – үй	37		ö, ü	üskü – үскү
17		š (aš)	ush – ұш	38		o, u	oq – оқ
18		š (eš)	esh(ik) – есік	39		ı, ĩ	il – ілмек
19		s (as)	susıaq – шомұш	40		c	eshik – есік
20		s (es)	sübrü – сүнгү	41		a, ä	adaq – аяқ (ш)
21		z	äz – азық (май)	42		:	сөз айыру белгісі

3. Түрік руна әліпбиінің шығу тегінің материалдық теориясы туралы

Түрік руна жазуының мәтінін ХІХ ғасыр аяғында да-
ниялық түрколог В. Томсен оқыды [8, 285-299-pp.]. Түрік
руна жазуын тілдік, мәтіндік және тарихнамалық тұрғыдан
зерттеулерге Ресей ғалымдары үлкен үлес қосты – В.В. Рад-
лов [9, кн. I-IV-т.], Радлов пен П.М. Мелиоранский [10, 1-65-
с.] және П.М. Мелиоранский [11, 1-144-с.].

Алтай халықтарының тілі мен мәдениетінің басты ескер-

ткіштері – Орхон руна жазба ескерткіштерінің, М. Қашқари мен Ж. Баласағұнидің көптеген көне мәтіндерінің жарық көруі және топонимика мен ономастика, этимология бойынша терең зерттеулер – барлығы түркітанушыларды жалпы түркология аясында жаңа теориялық тұжырым жасауға ынталандырды.

Зерттеу нәтижелері

Жатжұрттық және отандық ғалымдар: А.М. Щербак [12, 111-134 с.], Е.Д. Поливанов [13, 177-181 с.], А.Н. Кононов [14, 256 с.], В.Г. Гузев [15, 638 с.], Ғ.Айдаров [16, 220 б.], С.А. Аманжолов [17, 828-836 с.], А. Махмутов [18, 141-147 с.], Дж. Клосон [19, 135-158 с.], А. Емре [20, 48 б.], Т. Текин [21, 25-29 рр.], Еңсегенұлы Т. [22, 1-18 б.], т.б. терең зерттеулер жүргізді.

Мысалы, ағылшын ғалымы Дж. Клосон жазуы: «Общепризнано, что рунический алфавит был составлен по модели какого-то другого алфавита или алфавитов, но прежде чем обсуждать, по модели какого алфавита он был составлен, мы должны сначала попытаться обнаружить, почему, когда и кем он мог быть составлен» [19, 136 с.].

Қырғыз ғалымы А.З. Замирбеков: «Таким образом, история изучения древнетюркской рунической письменности были рассмотрены дешифровка этой письменности В. Томсоном и В.В. Радловым, которые положили начало к изучению древнетюркской письменности и признание его частью тюркской истории и культуры. Кроме этого, было выявлено происхождение древнетюркской рунической письменности, где большинство ученые склоняются к мнению что, эта письменность берет начало от согдийской письменности» [23, 104 с.].

Қазақ ғалымы А.Қ. Қайыржанов: «Көне түркі руна жазуының шығу тегі туралы таңба (пиктографиялық) теориясы. Түркі әліпбиінің шығу тегі туралы осы теорияға тоқталайық», – деп түрік жазуының шығу тегі туралы таңба теориясын толық қолдайтынын білдірді [24, 49 б.].

Қытай дереккөздері түріктердің иероглифтерді қолданғанын жоққа шығарады. Мысалы, «Чжоу шу» шежіресінен алынған дәлел: «Письмена тюрков напоминают письма народа Ху» [25, 10 с.]. Бұл деректерден VI ғ. екінші жартысында-ақ алтай түріктерінің дербес жазба тілі болғаны анық көрінеді. Мұнда Ху халқы (П. Карпиниде – "tartares" – жабайылар), ал қытайларда Орхоннан Еділге дейінгі тайпалар, демек – қазақтар.

Көріп отырғаныңыздай, түрік жазуының шығу тегі мәселесі талай рет талқыланған, бірақ әлі де жеткілікті қанағаттанарлық ортақ тұжырым жоқ. Біз тақырыпқа мүлде басқаша көзқараспен қарауға тырыстық. Мәселенің логикалық тұрғыдан және табиғи дұрыс шешімін ұсындық деп сенімдіміз. Көне түрік руна жазуының әліпбиінің шығу тегі және оның әріп-белгілерінің мағынасы түркология мәселелерінің бастысына жатады.

Біздің көпжылдық зерттеуіміздің нәтижесі түрік руналық әліпбиінің шығу тегінің таңба теориясының шындыққа сай келмейтінін сенімді түрде дәлелдейді. Оның үстіне, көшпелілер жазуы дүниеге келген кезде ұлы Далада Қаңлы, Қыпшақ және Үйсін атты тайпалар болған жоқ. Сондықтан, олардың "I", "II" және "III" рулық таңбалары туралы сөз қозғау мүмкін емес.

Зерттеу жұмысына тірек болып А. Аманжоловтың «Шумеро-тюркские соответствия и изображения логограммы» [1, 65-71 с.], [26, 70-75 б.], А. Дж. Емре [20, 48; 50-52 с.] және Қ. Ғабитханұлы [27, 69-76 б.] еңбектері алынды. Біз өз еңбектерімізбен [28, 30-37 б.], [29, 37-44 б.] және көпжылдық зерттеу нәтижесінде түрік жазуының әріп-белгілерінің бейнесі, атауы мен мағынасы көне шумер жазуынан бастау алатынына көзіміз жетті.

Әліпбидегі заттың бейнесі мен оның ұғымы, пішіні мен оның атауы арасында мистикалық байланыс бар екені даусыз.

Ежелгі шумер жазуы мен түрік руна жазуының параллелдері:

  oq, ʔq "стрела" - шумерск. СТРЕЛА,
  kũ, köz "глаз" - шумерск. ГЛАЗ,
 d, adaq "нога" - шумерск. НОГА,
 j, ja(j) "лук" - шумерск. ЛУК,
 lt - ld, alt "ниж" - шумерск. НИЖНЯЯ ЧАСТЬ ТЕЛА (человека)

Келтірілген пиктограммалар түрік руна жазуы әліпбиінде:

 – **k** (oĭ) – oq – oĭ (шумер пик); – **a**(ä) – adaq – аяқ (шумер пик);

 – **k** (ök) – köz – көз (шумер пик); – **y** (y) – ay – ай (шумер пик);

 – **lt** (lt) – alt, lt – төмен (шумер пик); – **d** – dāñir – тәңір (шумер пик);

 – **nt** – ant, nt – ант (шумер пик); – **rt** – art, rt – арт (шумер пик).

Түрік руна жазуының әліпбиінің әріп-белгілері тылсым күш не үлгі заттың бейнесі мен атауына сай қалыптасқан болып шықты.

Тылсым күш (Көк әлеміне) қатысты қалыптасқан:

 – **d** – dāñir – тәңір (дүниенің төрт бұрышы – шумерден);

 – **y** (y) – ay – ай (шумерден).

Адамның дене мүшелеріне қатысты қалыптасқан:

 – **sch** (ach) – čat – шат (адамның екі аяғының арасы);

 – **m** – m, am – ам (адамның гениталиі);

 – **a** (ä) – adaq – аяқ (шумер пик).

Дала құстары мен аңдарына қатысты қалыптасқан:

 – **t** (at) – tırna – тырна (тырна, дала құсы).

Шаруашылықта қолданылатын заттарға қатысты қалыптасқан:

 – **ag** (ağ) – ağ – ау (балық аулау құралы);

 – **eg** (eg) – egeg – егеу (шебердің құралы);

 – **b** (ab) – bağ – бау (мал байлайтын жіп);

 – **s** (as) – susyaq – сұсғақ-шөмүш (ожау);

| – s (es) – sübrü – сүңгү (қысқа найза);
𐰚 – ö, ü – üskü – үскү (жеңіл үскілеу құралы);
𐰛 – o, u – oq – оқ (жебенің ұшы).

Қазақтың кигіз үйіне қатысты қалыптасқан:

𐰚 – b (eb) – eb – үй (қазақтың кигіз үйі);
𐰛 – š (eš) – esh(ik) – есік (кигіз үйдің есігі);
𐰛 – e – esh(ik) – есік (кигіз үйдің кіші есігі)...

Еуропа ғалымдарының көбі түрік руна жазуы В. Томсен айтқандай, соғды не басқа жазудан шыққан деп есептейді. Басқа жазудағы таңба түрік белгісімен сәйкес келсе де, мағынасы мен оқылуы басқаша екенін елемейді. Ресейлік В.Г. Гузев [15, 638-с.] пен Түркиялық Тала Текин [21, 25-29-pp.] түрік жазуын автохтондық жазу деген пікірін шынайы деп санаймыз.

Қорытынды

Түрік руна жазуы әліпбиінің шығу тегінің материалдық теориясының негізі баяндалды. Бұл теория бойынша, түрік жазуының әліпбиі және оның әріп-белгілері тылсым күш не заттың бейнесі мен атауына сай қалыптасқан. Көпшілік әріп-белгінің сәйкес зат-үлгісі анықталды. Нақты бір «дыбысты» бейнелейтін әріп, сәйкес зат-үлгі атауының бірінші не соңғы дыбысынан жасалған. Түрік жазуының әріп-белгілерінің бейнесі мен атауы көне шумер жазуынан бастау алады. Сонымен қоса, бұл жаңа теория түрік жазуының автохтонды шығу тегіне негіз болатынына сенімдіміз.

Руна жазба – көне найман елі қолданған дербес әліпбиі бар дыбыстық жазу жүйесі. Бұл – заманында Алтай елін билеген Дала ақсүйектерінің мемлекеттік санасының аса жоғары болғанының көрсеткіші.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аманжолов А. «Шумеро»–тюркские соответствия и изобразительные лого-граммы // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Volker. – Berlin, 1974. – 65-71 s.
2. Аманжолов А. Проблема происхождения тюркского ру-

- нического алфавита // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы: 1976. 8-шығуы. –59-71-с.
3. Аманжолов А. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания. – М.: 1978, – № 2. – 76-87-с.
 4. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы: студенттерге, ұстаздарға арналған. – Алматы, 1996. – 127 б.
 5. Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Изд. «Мектеп», 2003. – 368 с.
 6. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – М.: Лань, 2014. – 178 с.
 7. Марғұлан Ә. Тамғалы тас жазуы. "Жұлдыз", 1984. 1-қаңтар. – 145 б.
 8. Thomsen V. Dechiffrement des inscriptions de L'Orkhon et de L'jenissei. Notice preliminaire // Bulletin de Academie des sciences et de Danemark, 1893. 285-299 pp.
 9. Радлов В.В. Атлас древности Монголии. Труды Орхонской экспедиции, I-IV. – СПб., 1892, 1893, 1896, 1899 т.
 10. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме // СТОЭ. Т.IV. СПб. 1897. Вып. 4. 1-65-с.
 11. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина // ЗВОРАО. СПб.: 1899. Т.12. – 1-144-с.
 12. Щербак А.М. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения // ТС. – М., 1970. – 125 с. – 111-134 с.
 13. Поливанов Е.Д. Идеографический мотив в формировании орхонского алфавита // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. – Ташкент: 1925, №9. – 177-181-с.
 14. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: 1980. – 256 с.
 15. Гузев В.Г. Избранное: к 80-летию / Отв. ред. Н.Н. Телицын. – СПб.: Изд. «Студия «НП-Принт», 2019. – 638 с.
 16. Айдаров Ф. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.

17. Аманжолов С.А. Пмятники древнетюркской письменности и их отношение к современным тюркским языкам // Материалы I-ой Всесоюзной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4-11 июня 1957 г. – Ташкент: 1958. – 828-836 с.
18. Махмутов А. Как возник древнетюркский алфавит // Исследования по тюркологии. Вып. V. – Алма-Ата: 1969. – 296 с. - 141-147 с.
19. Дж. Клосон. Происхождение "тюркского" рунического письма. // Зарубежная тюркология. Вып. 1. – М.: "Наука" ГР ВЛ, 1986. – 384 с. (135-158 с.)
20. Emre A.C. Eski türk yazısının meşegi. – Istanbul. 1938, 5. 19, 48, 50-52 б.
21. Tekin T. Grammar of Orkhon Turkic. Indiana university, 1968. – 25-29 pp.
22. Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазуының қазақ таңба-белгілерімен үйлесім-ділігі. // Интернет дерек: <https://dergipark.tr › download › article-filePDF>. – 1-18 б.
23. Замирбеков А.З. Происхождение древнетюркской рунической письменности. // Древнетюркское руническое письмо: вопросы происхождения и функционирования. Мат. III междунар. нау.-практ. конф. – 99-104 с.
24. Каиржанов А.К. Гипотезы и предположения о происхождении тюркского рунического алфавита. // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, № 1, 2017. – 46-56 с.
25. Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachschriften zur geschichte der Ost-Türken. – Wiesbaden, 1958. – Bd. I. – 10 s.
26. Аманжолов А., Қарамендина М. Көне ру таңбаларының мәні // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1998. № 5-6. – 70-75 б.
27. Ғабитханұлы Қ. Ғұн жазуы туралы деректер және ескі түркі жазуларындағы таңбалардың мағынасы // «Тюркологиялық кеңістіктегі гуманитарлық ғылымдар: тарихи сабақтастық пен өзара ықпалдастық» халықар. ғыл.-пр. кон. 4.12. 2020. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2020. – 500 б. 69-76 б.
28. Бейсетаев Р. IV-IX ғғ. Орхон-Енисей руна ескерткіштері:

«Көне түрүк "бітіг" қай тілде жазылған»? // «Тарихтың қозғалысы және қазақстандық жол: кезеңдері, сабақтары мен болашағы»: Респуб. ғыл.-тәж. конф. мат-р. – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты, 2023. – 192 б. (30-37 б.).

29. Бейсетаев Р. IV-IX ғғ. Орхон-Енисей руна ескерткіштері: «Көне түрүк "бітіг" қай тайпаның жазуы»? // «Тарихтың қозғалысы және қазақстандық жол: кезеңдері, сабақтары мен болашағы»: Респуб. ғыл.-тәж. конф. мат-р. – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты, 2023. – 192 б. (37-44-б.).

САПАЕВ МУСА

Кыргызстан, Бишкек

Эл тарыхчы коомунун төрагасы

Эл аралык “Алтын Жүрөк”

сыйлыгынын лауреаты

АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН БАБА МУРАСЫ “ЫЙЫК ЖАЙЛАР; МАЗАРЛАР, ТАШТАР, БУЛАКТАР, ДАРАКТАР” – БУЛ ТАРЫХЫЙ ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН ЭСТЕЛИКТЕРИ

Төбөлсүздүккө ээ болгондон баштап ыйык жерлерге болгон көз караш экологиялык аң-сезимди калыбына келтирүү аркылуу тарыхый акыл-эстин кубатын арттыруунун кутман жөрөлгөсү катары өз маанисине ээ боло баштады. Аталардын акылы менен жасалган улуу тарыхтын таржымалык далилдүү мурасы болуп кызмат өтөгөн ыйык жайлар – көлдөр, мазарлар, күмбөздөр, байыркы көрүстөндөр, үңкүрлөр, булактар, ашуулар, таштар, арчалар абдан арбын. Тилекке каршы, алардын көбү кароосуз абалда, бир даары «маңкуртчулуктун» кедер-кесепетинен таланып жок болуп да кетти. Азыркы караламан калкыбыз күүжүм «акчага сыйынып» калган за-

манда ыйык жайлардын мааниси адашкан акыл-эсти ыйман-адептин жолуна салууга көмөктөшүүчү зор баалуулук.

Ыйык буюмдар: Байыркы ата-бабадан улам урпактан урпакка мурасталып келаткан кийилген кийим, идиш, камчы, канжар, бычак, чакмак, таяк, тумар ж. б. «Ата мурас ыйык таберик буюмдар» аталып, көзү өткөн ата, эне, бабаларыбыздын ысык демдүү элеси сакталган ыйыктык катары бардык элдерде кастарлай кармалып, муундан-муунга өзгөчө баалуу мурас тизмеинде өткөрүлүп, адам ишенимин чыйралтуу менен жан дүйнөсүн жаркытуу аркылуу жалпы улуттук рухий-ыймандык “Алтын казынага” кошулган көөнөргүс салым болуп реалдуу кызмат өтөп келаткандыгы баарыбызга маалым.

Көңүл сүйүп, мээр түшүп, дээр орногондон жан дүйнөбүз жактырган ыйык жайларга – мазарларга табынуу кылымдарды карыткан көчмөндүк жашоодон чайкалып чыгып калыптанган улуу салт, асыл адат. Бабалардын каарман мүнөзү ширелген нарк-нускалуу таберик руху, кылым жиреген кыраандык пейли, өткүрлүктөн өнөгүн бербеген өзгөчөлүк маанайы түбөлүккө баарлаган ыйык жайларга – мазарларга табынуу менен биз өзүбүздү, ата мурастык акыл-эс уюткубузду тарыхый өзөгүбүз, генетикалык касиетибиз менен жуурулуштуруп, улуттук уңгубузду, таберик баалуулуктарыбызды, ата мурастык пакиза сапаттарыбызды эске түшүрүп, дагы бир ирет жан дүйнөбүзгө жакшылап орнотуп, иденттүүлүгүбүздү кастарлап алабыз.

Арийне, элин-жерин бериле сүйгөн кыраандыгы кылым сынынан өтүп, таржымалы таберикке айланган азаматтарыбыздын күмбөздөрүнө, мазарларына, баскан-турган жерлерине барып, табынып улуу урмат менен таржымалын баяндап, чын ыкылас менен зыярат кылуу, үлбүрөй өчүңкүрөп бараткан улуттук улуу көрөңгөбүздү калыбына келтирип эгемен энергияга айландырып, келечектик кеменгерликке багыт берери дүйнөлүк алкакта далилденген даңазалуу дооран.

Жакшына тилектерди жатка айтып, келечектүү каалоолор менен бата кылуу улуттук сезимди чыйралтып, каарман ийгиликтерге жол ачып, күчүбүзгө күч кошуучу улуу баймана

экендигин унутуудан сактоочу жана батышчыл гламурдуу адаштырма бакылдыкка бой уруудан коргоочу өзгөчө бааалу байманан экендигин эстен чыгарбообуз абзел.

Мазарлар жана ыйык жайлар бүткүл дүйнөдө, ушул ары аша ташбишчил, чиеленген убаймалуу, жасалма интеллектик алдамчылдыгы куулана артып бараткан информатикалык чалкеш заманда шоубизнестик массалуу маданияттан кирдеген адам жан дүйнөсүн аруулантуу аркылуу ар бир инсандырн адамдык өнүгүүсүнүн таамай жолун тактоочу албан иш-аракет катары зор мааниге ээ болуп баратат.

Алсак, Кытай Эл Республикасында жыл сайын 4–6-апрель күндөрү мамлекеттик деңгээлде атайын дем алыш берилүү менен Цинь-Мин майрамы өткөрүлөт. Бул күндөрү кытайлар мазарларга, бабалардын көрүстөнүнө барып айланасын тазалап, бузулган жерлерин оңдоп-түздөп, өсүмдүк, гүл эгип көрктөндүрүп, муундан басып өткөн таржымалын эстеп, шам жагып сууга агызып, жылан-шарларды учуруп, бирибирине эстеликке кол өнөрчүлүк буюмдарды тартуулап, чыныгы эсте каларлык шаңдуу салтанаттоону туруктуу адатка айландырып алышкан. Бабалардын асыл руху колдоп «Кытай укмушу» аталган экономикалык, социалдык ийгиликке жетип жатабыз дешет экен алар.

Байыркы бабаларыбыз, алтай эли да мазарларга, көрүстөндөргө табынуу маселесине атам замандан эле зор маани берип, тарыхый эстутумун бек кармоо максатында түлөө өткөрүп, Кудайдан жакшылыктарды тилеп, куран окуп, зыяраттык эрежелерди тыкан сактоо менен инсандык озуйпасын аткарып келген. Советтик атеисттик доордун кысым-басымы менен кыйла унутулууга дуушар болгон бул албан жөрөлгө төбөлсүздүк-эгемендик жылдардан кайра калыбына келип, учурда Алтай Аманжоловдун 90-жылдыгына арналган, Өскеменде өтүп жаткан конференция сыяктуу ири иш чаралардан өз жолун таба баштаганын, албетте, ар тараптан колдоого алуубуз ар брибиздин алдыбыздагы атамурастык парыз.

Мазарлар, таберик ыйык жайлар өзгөчө касиеттүү, Улуттук тилек-энергиянын нурлуу уюлу, ошондуктан зыяратты

чын пейилден, аруу тилек менен өз каадасын сактап жасаган адамдын чаташкан ойлору иретке келип, тунуктанып, сезимталдыгы сергектенип, өзүн тың, курапаттуу сезип, сөзү башкаларга өтүмдүү болуп, алдына алда канча бийик максаттарды коё баштайт. Пакиза ойлордун, аруулануу аркылуу аян-жышаан жаралып жакшы ниеттердин касиети артып, ишке ашуусу башталат.

Таза ниеттүү адамдар таза энергиялуу болушкандыктан мазарларга табынган маалда маанайы шаңга бөлөнүп, табити ачылып, көңүлдөрү көтөрүлүп өздөрүн алда канча тың сезе баштайт.

Ал эми улуттук нарктуулуктан, салт-каадалуу касиеттен, ыйман-адеп талабынан четтеп былык-чылыкка кирип кеткендер мазарларга баруудан ышынып турушат, анткени мазарлардын нур энергиясы алардан чочуркап жолоткусу келбейт, сыртка түртөт, муну «таза эместер» көңүлдөрү оорлошуусунан туңгуюк туюму менен кабылдап, жатыркоо сезиминен сезе бештайт. Мындай учурда чочуркабай, арадан бир күн тыныгуу берип жараткандын жана мазар алдында аруулануу убадасын берип, зыяратын мыктылап кайталоосу абзел.

Мазарлар, ыйык жайлар азыркы катмарлуу көйгөйлүү замандын ташбишине чырмалуудан сезимталдыгы мокоп кеткен адам жан дүйнөсүн сергитип касиетин жаңылоо менен адамдык курпат-энергиясын толуктоочу касиетке ээ. Мазарга өз эреже-шартын так сактоо менен зыярат жасаган адамдын ички уйгу-туйгусу иретке келип турукташып, табити ачылып, уйкусу таттууланып өзүн алда канча сергек сезе баштайт. Космостук биоэнергияга каныгуусу жүз берип алдуу-күчтүүлүгү ачылат, кесел-илдеттен арылуусу алда канча жеңилдейт. Адатта мазарларга табынуу үй-бүлө мүчөлөрү, кошуналар, айылдаштар, пикирлештер менен уюшкандыкта, жамааттык максатташтыкта ишке ашырылып келет. Зыяратты ишке ашырууда мындай шарттарды сактоо максатка ылайыктуу:

1.Зыярат жасалуучу ыйык жайдын, мазардын мазмундуу тарых-тражымалын, кызыктуу уламышын окуп, сурамжылап

тактоо, музейи болсо ага барып кошумча маалыматтарды алуу; 2. Кайсы көйгөйлөрдөн, илдеттен арылууну ниет кылганыңызды, кайсы максатты тилек кыларыңызды аныктап чыгуу; 3. Зыярат кылууга ниеттенүүнү ишке ашыруу планын түзүп, максатташ адамдар менен байланышып, зыяраттык жамааттын жетекчисин аныктоо менен мөөнөтүн тактап зыяратка даярдыкты баштоо; 4. Зыяратты ишке ашыруу: зыярат жайга кеминде жүз кадам калганда автомобилден түшүп жөө басып баруу, куран окуу, элесин эскерүү. Зыярат жай белгилүү инсанга таандык болсо ал жашап өткөн, белгилүү окуялар болгон жайларды да кыдырып чыгуу; 5. Зыярат маалында жакшы тилек, ой-максат, келечектүү ыйык ниеттер менен жакшылап бата кылуу; 6. Зыяраттан келгенден кийин кошуналар, туугандар, достор менен пикир алмашуу, салткаада, нарк-нуска, улуттук тарыхый баалуулуктар боюнча маектешүү, эскерүү иш чарасын өткөрүү; 7. Зыяраттын тыянагын чыгарып, мүнөз пейилдерди тазалоо боюнча ниетти ишке ашырууга өтүү.

Алтай элдеринин баатыр уулу

Кет Бука кайсы тилде сүйлөгөн

1249-жылдын 29-апрелинде өткөн Улуу Монгол империясынын Улуу Курултайында Батыйга Чынгыс хан негиздеген Алтын үй-бүлөнүн акыл кошчусу «Ака» деген аксакалдык ардак наам ыйгарылып, Батый, Чынгыс хан урпактарынын биринчи расмий аксакалы «Акасы» таанылып, ар кандай рас-мий жана ардактуу жыйындарда өз пикирин айтып, маара-келерде насаат сөз сүйлөп бата берүү укугу ыйгарылган-дыгына байланыштуу Алтай уруулар империясы аталган мамлекеттин эли кайсы тилде сүйлөгөн деген табигый суроо келип чыгат.

Алтай аймагынын тилдерин жана Алтай элдеринин түпкү тилдерин XVIII кылымдын башынан баштап изилдеген көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринин жана өзүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде көрүнүктүү немец филологу, профессор В. Шотт сегизинчи, он үчүнчү кылымда Алтай элдери Алтай

тайпасындагы тилдер атыккан түрк, монгол, уйгур, туңгус тибиндеги төрт тилде сүйлөшкөн деген тыянакка келген. Бул тилдер жалпысынан карлук тили аталып, бирине бири кыйла жакын болуп сүйлөшкөндө түшүнүшө алышкан, демек, алтайлыктар түрк тилинде сүйлөгөн. Ал эми жазма ишинде согдий алфавитинин үлгүсүндө өз алдынча өнүктүрүп иштеп чыккан тамгаларды пайдаланышкан, бул тамгалар рун алфавитине окшош болгон.

Адатта «Кет Бука өчкөн көңүлдү толкуткан улуу ырчы, калкка кадырлуу бий, чыр-чатактын түйүнүн ыкмагер чечкен жөн-билги инсан болгон» – деп башталган санжыра, уламыш, күү, легендалары дээрден зээнге уланып ушул күндөргө, чалык-пас тулпардай арыш кере, кылым жирей жетип келди.

«Бардыгы сөздөн башталат» – дейт философия илиминин аталары даанышман ойчулдар. «Өнөр алды кызыл тил» – лей-биз, анан да «Баарынан сөз улук, сөздүн маанисине жеткен Сиз улук», «Ажал баарын алат, бир гана таамай айтылган сөз калат», «Өсөр эл өз акылы менен жашап, өз сөзүнүн өтөсүнөн чыгат, өчөр элге кытмырдын кеңеши жагат» деген экен байыркы бабаларыбыз.

Турмуштун кыйма-чиймелүү туурунан бышып чыккан курч акылды жатык тил, таасын кырааттуу мукам үн менен маанилүү да, мазмундуу да таамай сөзгө, сүйлөмгө айландыруу тээ көөнө доордон келаткан, далайларды тан бердирген таарипилүү өнөр, калаты кыраандык.

Ар бир сөздү орду менен кыштай кынап, шурудай жаркырата тизип, сөздөрдү маанисине жараша уккулукту жана ылайыктуу үн менен айта билген «Дээринде сөз баккан, чукугандай сөз тапкан» – ноен болгон Кет-Бука.

Персиялык жана араб фольклордук адабиятын изилдеген Швед окумуштуусу Карл Иоганн Торнбергдин (1807–1877) аныктоосу боюнча Кет Бука найманлы макал-лакаптарды таамай пайдаланган, турмуштук нускалуу көрүнүштөрдү чебер кынаптап, ар бир окуянын «өнү-түсүнө» бап келген так, даана үн менен, кайсы жерде ачуу, кайсы жерде ширин кыраат менен жоргодой куюлуштура айта билген өтө жогорку чебер-

чиликтеги чечен адам болгонун белгилеп, ошол согуштуу-кагылыштуу талашчыл, аразчыл заманда окуянын чоо-жайын алдын ала изилдеп, айтар сөзүн маалында тактап ар кандай келишпестиктерди, чырдуу араздаштырууларды жөнгө салууда алдына адам салбаган абройлуу чечен, чебер көндүрүүчү, ыкмагер ымалачы болгондугун көрүнүктүү тарыхчы Торнберг чоң ынтаа менен баяндап өтөт.

Тарыхый сабак иретинде белгилей кетүүм керек, тилекке каршы, «демократия», «сөз эркиндиги», «адам укугу», «плюрализм» заманында биз, бабалардан баалуу үлгү өз ара маектешүү, субхатташуу, пикир алмашуу маданиятын жоготуп алгандыгыбызга публицист катары кадам сайын кездеше турган болуп калдым. Коомду тарбиялоочу курал атыккан массалуу маалымат каражаттары дээрлик «компроматтык» маанидеги макалага берилип алгандан элибизди өзүн билбей аламанданган, имиш-имиштүү ушак сөзгө кумарлана берилген, бакылдаган бакылга айландырып олтурат.

Маектешүүдө кимдин ким экенин билип, өзүнүн талкуудагы маселени түшүнүү деңгээлин аңдап, сөзгө конок берип, көтөрүлүп жаткан теманы нугунда кармап маанилүү, маңыздуу пикир алмашууга аралашуу деген ашкере сейректеп кетти. Чыдам жок, сөздү кунт коё уга билүү маданияттуулугу азайды, анын ордуна бир жагынан сөздү аягына дейре укпаган орой жула качма жулкунбайчылык жамырай жайылса, экинчи жактан ылайыгы келбеген башка эле сөздү балп эткизе кымчый салуу адатка айланып олтурат. «Баарын кайтарып алууга болот, бир гана убакытты кайтарып ала албайсың» – дейт элибизде, бабалардын «акыл оошот, өнөр жугушат» накыл-нускасын бекем карманып ар бир маектешүүнү, пикир алмашууну тарбия-таалимдик нукта тыкан пайдаланууну өздөштүрүүбүз өсүп- өнүгүүбүзгө зор өбөлгө болмокчу.

АХМЕТОВА СЫМБАТ МУТАЛАПХАНОВНА

заведующая музея «Білім тарихы»

докторант МУК (Бишкек)

В НАЗВАНИИ МНОГО ТАЙН

(краткий обзор на этимологию названия тюрки-«сиры»)

***«Слово – летопись и учитель истории...
Слова, пробуждая мысль, приводят
к новым открытиям».***

Т.А. Шумовский,

ученый-востоковед, лингвист

В соответствии со стилем жизни, древние тюрки создали субъективное представление о себе и мире. Жизненный стиль тюрков - уникальный способ достижения своих целей, избираемых личностью. Это стремление к независимости позволяло менять картину мира. Древние тюрки верили, что письмена обладают магической силой. Руны, выгравированные на надгробных памятниках и установленные в честь элиты, имели сакральное значение. Они усиливали мемориальную ценность памятника. Надписи на вечных камнях написаны в некрологическом стиле, воспевающем поступки и достоинства знатного правителя. В памятнике «Тоньюкук» были написаны со слов человека, обладающего магией святой силы.

Лев Гумилев в своем труде «Древние тюрки» отмечает, что «тотемистический культ предков имеет большое значение для культуры степных народов, и поэтому следует уточнить его смысл и детали. Для понимания внутренней истории древних тюрков необходимо отметить, что каждый из князей (беки) имел кроме собственного (звериного) имени титул, который менялся в зависимости от занимаемой им должности. Некоторые тюркютские ханы выступают в истории под двумя или тремя именами...» [1, с. 38]. Подробные возможности анализа даются при тщательном изу-

чении исконных произведений тюрков, написанных тюркской руникой. В результате углубленного изучения древнетюркского наследия появилась и развилась особая отрасль эпиграфии - текстология. Непосредственно в изучение рунических текстов внесли весомый вклад В.В. Радлов, Г.И. Рамsted, В.А. Котвич, Е. Трярский, Л.Р. Кызласов, И.Л. Кызласов, И.В. Кормушин, В.М. Надеяев, Д.Д. Васильев, М. Шиенху, А. Аманжолов, К. Сарткожаулы.

Высшие слои древнетюркского общества связывали свои родословные с мифическими потомками, произошедшими от животных-тотемов. По А. Аманжолову орел (эзир/ орел/ бүркіт) является тотемом у древних тюрков-«сиров», он отождествлялся с лучом [2]. Опускаясь на большой скорости, луч освещает небеса и уничтожает тьму. Тюркские народы Сибири, Алтая, Саян, Средней и Малой Азии хранят многочисленные изображения орла. В курганах древней Тувы были обнаружены золотые пластины с его изображением. Начиная с незапамятных времен и до наших дней, подобные изображения широко распространены среди местного населения на берегах Байкала. У сибирских народов именно орел считается повелителем огня, молнии и грома. В мифологии якутов орел также является вестником восхода солнца.

Итак, кто такие тюрки-«сиры»? Тюрколог Н.Я. Бичурин, ссылаясь на китайские источники тюрков-«сиров», относит их к самому сильному племени среди телесов – сеяньто [3, с. 339-343].

Л.Н. Гумилев считает, что Гаогюйцы (хунский народ), несомненные предки телесцов, разделялись на 12 патриархальных родов: Юаньгэ (уйгуры), Киби, Дубо (тубалары), Гулигань (курыканы, предки якутов), Доланьгэ (теленгиты), Бугу, Байегу - Байырку, Тунло-тонгра, Хунь, Сыгье, Хусье, Хигье, Адье (эдизы), Байси и один из них сеяньто (составное племя из сиров и яньто?), ставит вопросительный знак [4, 206]. В своих работах Л.Н. Гумилев дает комментарии, пояснения, так как лексикология, изыскания в области семантики нуждаются в аргументации и ссылках. Ссылочный аппарат

ученого представляет самостоятельный интерес. Его исследования охватывают огромный диапазон пространства и времени [5, 114 с.]. Название сеяньто - двойной составной этноним, состоящий из наименований двух племен се и яньто, в тюркском варианте оно должно состоять из двух этнонимов, наподобие «тюрки-сиры», «тюрки-кыпчаки», «кытай-кыпчаки». Однако «сиры» под такое двойное название явно не подходят.

В работе мы используем сопоставительный метод, ссылаясь на этимологию и значение, переводы на надписи памятника в честь Тоньюкука. После раскрытия тайны надписей установлено, что памятник был построен в честь полководца и советника Тоньюкука, который был близким соратником трех тюркских каганов конца VII – первой четверти VIII в. Тоньюкук – один из важных представителей элиты. Понятие «элита» играет важную роль в политических науках. В настоящее время осознание роли политической элиты всех времен приобретает особую актуальность не только в исторической науке, но и в других фундаментальных исследованиях, таких, как история одежды, лингвистика, ораксология и т.д. В Раннее Средневековье (конец V - середина XI века) представления об элите и политических процессах объяснялись как результат божественного предопределения, независимый от деятельности человека, а далее в поздних теоретических конструктах - как закономерные действия социальных механизмов.

Согласно исследованию и анализу эволюции политической элиты, деятелей науки называют «избранной частью общества», «правлящим меньшинством», «управленческой кастой», «интеллектуальной аристократией», но в последнее время часто употребляется термин «элита» [6, с. 3].

М. Дюпре понимал под политической элитой «лица, имеющие высокое положение в обществе и благодаря этому влияющие на социальный прогресс» [7].

Тоньюкук имел высокий социальный статус благодаря организаторским способностям и таланту непосредственного

участия в осуществлении власти. В устах народа он был Мудрец Тоньюкук. Мудрец Небо (Көктің сөзі) по существу сказало так:

(2) «Я дало (тебе) хана.

(3) Ты же, оставив своего хана, подчинился (табгачам)». Из-за этого подчинения Небо, ведь, сказало: «Погибай!» Тюркский народ умирал, погибал, исчезал. На земле народа тюрков - «сиров» (точнее: тюрков-эсиров «орлов»).

(60) в земле Капаган-кагана и народа тюрков – «сиров» (эсиров) не было бы ни племени, ни народа, ни людей, ни владыки.

(61) Благодаря приобретениям «Эльтериш-кагана и мудрого Тоньюкука, ходит вот (имеет такую силу) Капаган-каган и народ тюрков-«сиров» (эсиров)

(62) Тюркский Бильге-каган (мудрый правящий каган) возвышает народ тюрков–«сиров» (эсиров) и народ огузов [8, 180, 185 сс.].

Этимологию слова «сир» - «эсир»/ «эзир» Алтай Сарсенович берет из тувинского языка. Тувинский язык (тув. тыва дыл; устаревшее название - урянхайский язык) - язык тувинцев, относящийся к саянской группе тюркских языков [9]. «Эсир» или «эзир» с тувинского языка переводится – орел, точнее - орлан. До сегодняшнего времени тувинские борцы состязаний исполняют танец орла - «девиг», символизирующий полёт орла всё выше и выше. Этот же танец исполняет победитель после завершения схватки. Считается, что во время этого танца борцы поклоняются Вечному Синему Небу [10].

Выдающийся ученый востоковед, Т.А. Шумовский обратил внимание на группу слов, в которой тюркский источник определяется путем ороксологического («восточно-западного») исследования и приводит примеры фамилий людей тюркского происхождения: произошедшие от наименований птиц в пору дохристианского птицепоклонства, которые связывали тюрков и русских общим верованием в покровителей дома, рода, племени. Здесь он приводит примеры на некото-

рые фамилии, в том числе на фамилию Орлов.

Становится понятнее, что в генезисе названия тюрки-«эсиры» лежит древнее верование птицепоклонства. Как становились тюрками-«сирами» мы опять вернемся к слову Т.А. Шумовского: «нужно лишь помнить, что когда слово переходит из одного языка в другой, точнее - отражается средствами воспринимающего языка, могут происходить более или менее значительные звуковые изменения» [11, с 15]. Отсюда делаем вывод, названия народов тюрки-эсиры из менее значительного звукового изменения стали тюрки-«сиры». Естественно, многие исследователи не нашли этимологию слова «сиры», поэтому мы полагаем, что нашли ответ от точного перевода А. Аманжолова, в котором мы в начале обратили внимание на то, почему Л.Н. Гумилев, перечисляя тюркские народы, ставил вопросительный знак именно на тюрки-«сиры».

Тюрки-эсиры на казахском языке может звучать как «Қыран түркілер».

Универсальные свойства бионимов эзир / орел / қыран тюркютский культ предков имеет специфику, позволяющую уточнить его происхождение. Для носителей любого языка эзир / орел / қыран – это птица (құс). Типовая ассоциативная реакция эзир/орел/қыран – хищная птица. Семейства – ястребидных. «Эзир араатан-дыр» на тувинском языке есть и орлан белохвост, казахи называют его «Алтайдың ақиығы».

Хищнические качества орла актуализируются объединяемой семьей «охота».

По восприятию тюркских народов эзир /орел/қыран это лидирующая, в том числе у казахов это непобедимая воинственная птица. Именно титул эзир /орел/қыран давали политическим лидерам, тюркской элите. К элите относятся прирожденные лидеры, всегда готовы оказывать помощь другим, а неумная энергия притягивает к таким людям окружающих. Но могут существовать определенные отличия в характере, в зависимости от пола человека. Именем Лашын называют новорожденной. Мальчиков – Сұңқарбек, Бүркіт, Қаршыға,

Қырғи и т.д.

Корень «сир» на казахском языке используется в словах сравнения - «жаны сірі» - живучий или выносливый, «сүрі» - твердый, хорошо сохраненный, «сері»-одаренный, признанный народом человек, «серпілу», «сергу», «серпін» и т.д.

Подход к переводу слова «тюрки-«сиры» А.С. Аманжолов обосновывал генезисом этимологии тюркских слов, который отражал восприятие мира и свое место в параллельном видении. В предисловиях к своим переводам Шумовский отстаивает важность постулата о художественности перевода как о необходимом условии его адекватности. Он считает, что «подставление слов по словарю игнорирует относительность, с которой мы неизбежно сталкиваемся в переводе. Но учёный-переводчик не должен выдавать грамматику за содержание. Адекватный перевод всегда является переводом художественным, результатом логических построений и художественного вдохновения. Сам по себе научный анализ разрушает целостность исходного материала...» [12].

Ученый-тюрколог К.Сарткожаулы слово «сир», ссылаясь на труды китайских ученых, переводит как «трон». Мы полагаем, что в китайских источниках переводчики имели виду тюрок-«сиров» как народ, поддерживающий правящей элиты тюрок.

Тюркютский культ предков имеет специфику, позволяющую уточнить его происхождение. Орлы – прирожденные лидеры, всегда готовы оказывать помощь другим, а неумная энергия притягивает к таким людям окружающих. Но могут существовать определенные отличия в характере, в зависимости от пола человека. В исследованиях этнографы особо отмечают «Танец Орла», в котором значение движений несет сакральный смысл и берет начало из глубокой древности. Как пишет В.Е. Баглай, «люди верили, что с помощью танца устанавливали связи со своими богами, поскольку полагали, что танцы наряду с жертвоприношениями разного характера, умиляют богов. Пластически образные возможности языка танца визуально передают духовно-религиозную идею по-

читания птицы «олицетворяющей орла, отображая кружение орла над добычей, предстоящую схватку с врагом» [13].

С точки зрения современной хореографии, линия рисунка «танца орла», танцевальные элементы, духовно содержательный смысл, идея пластического решения имеют законченную форму.

В краткой статье невозможно всесторонне охарактеризовать научную деятельность выдающегося ученого-тюрколога, специалиста по исторической грамматике тюркских языков и истории древнетюркской письменности Алтая Сарсеновича Аманжолова, который обратил внимание на смысл и содержание каждого слова. Смысл и содержание каждого слова требует относиться с пониманием, познанием в широком диапазоне.

А.С. Аманжолов рассматривал древнетюркские диалекты по памятникам письменности. Мы обратили внимание на несколько строк Орхоно-Енисейского памятника «Тоньюкук» как историко-героического сочинения, главной целью которого было прославить представителей элиты, идеализируя в образе древнетюркского тотема Орла. По расшифрованию А.С. Аманжолова, мы рассмотрели этимологию слова тюрки-«сиры» (эсиры) с помощью сопоставительного анализа семантики бионимов орлан / кыран / эзир/. Также мы учитываем расшифровку слову «есір» (трон) по К. Сарткожаулы.

Алтай Аманжолов в своей монографии «Основы тюркской филологии» отметил, что «в целом совокупность древнетюркской руники является общей для всех ученых-исследователей, а не частью отдельных людей, поэтому ее всесторонне обсуждают, учитывают достигнутый опыт и определяющие закономерности в этой области, а чтение и перевод тюркской рунической письменности дается в единстве.

Выявляя этимологическое значение слова «тюрки-«сиры»», культ предков, а также семантики смыслового значения, мы «попытались проанализировать» социальную систему каганата и политическую роль лидеров. Духовный мир тюркских народов включает в себя тотемический культ

предков - орла, который сохранился веками в общественной мысли народа как познание законов природы.

Источники

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М.: Наука, 1967. - 504 с.
2. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. - Алматы: «Мектеп», 2003. - 365 с.
3. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М.; Л., 1950, т. 1.
4. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. - М.: Наука, 1967. - 504 с.
5. Шахин А.А. Лев Гумилев в динамике языковых процессов. – Астана, ТОО «ЦБОиМИ», 2012 -140 с.
6. Мадалиев М.М. Политическая элита Кыргызстана. - Бишкек: изд., «Шам». 2002. – С. 159.
7. <https://euroasia-science.ru/politicheskie-nauki>
8. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. - Алматы: «Мектеп», 2003. -365 с
9. <http://tyvaportal.ru/>
10. Санчай Ч.Х. Танец орла - духовно-художественное наследие тувинского народа./Новые исследование Тувы (электронно-информационный журнал №1, 2014
11. Шумовский Т.А. Странствия слов. - С-Петербург, 2004. -198 с.
12. Баглай. Электронный информационный журнал «Н я Т» www.tuva.asia № 1 2014. 118 Баглай, 2007: 8.

ЖЕТИБАЕВ ЕРЗАТ ЖЕТИБАЙУЛЫ

Есил Университеті мекемесі, филос.ғ.к.

ЖОЛДЫБАЛИНА ГУЛЬСАЯ АСКЕРБЕКОВНА

*Әлихан Бөкейханов Университетінің тарих
және география кафедрасының аға оқытушысы,
тарих магистрі*

БАҚЫТЖАҚЫЗЫ АНАР

*Әлихан Бөкейханов Университетінің тарих
және география кафедрасының т.ғ.к, аға оқытушысы*

ҚАЗАҚЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДАҒЫ ЖАУЫНГЕРЛІК МІНЕЗ ҚҰБЫЛЫСЫ

Бауыржан Момышұлы Қазақ ССР Халық Комиссарлары Советінің председателіне жастарды тәрбиелеу туралы, ұлтқа әскери тәрбие беру мен әскери мәдениеттілік жөнінде хатында «Егер халық әскери тұрғыдан алғанда мәдениетсіз болса, онда мұны жөргекте жатқан кезден бастап тәрбиелеу мәселесіне жатқызу керек, егер адамды жауынгерлік қасиетке тәрбиелемесе - онда бұл халық жауынгер халық болмағаны. Мұны өткен тарихымызға қатысты, біздің халқымыз жауынгер халық болмаған деп айта аламыз ба? Жоқ, біз бұлай деп айта алмаймыз, өксікті өкінішке орай біздің жауынгерлік, ержүректік қасиеттерімізге соңғы уақыттарда өткенге жаппай тас лақтыру, қаралауға байланысты жатсына тосырқана қарай бастаған сияқты» - дейді [1; 31 бет].

Әскери тәрбие беру мен спорттық ойындар мен дағдылыр мәселелері егіз құбылыстар, біз қанша жерден бейбітшіл қоғамда өмір сүреміз деп ұрандатсақта жастардың сана сезімінде жауынгерлік мінезді тәрбиелеу басты қағида. Соғыссыз бейбітшілік тұрмыс идеясы кең ауқымды насихатталатын идея, ол туралы БАҚ мен интернеттің әлеуметтік жүйеде күніне кем дегенде бір ақпарат әйтпегенде ақпарат желісінің екінің бірі жар салып отыратын идеология екені анық.

Идеология - бұл ойлау субъектісінен абсолютті ақиқат

ретінде қызмет ететін идеялар немесе идеялар жүйесі, оның негізінде ол өзінің бейбітшілік тұжырымдамасын және ондағы орнын қалыптастырады және осылайша ол өзінің шынайы мүдделерін жасыру үшін өзін-өзі ақтау үшін қажетті өзін-өзі алдауды жүзеге асырады. Қандай да бір жолмен жалтару осы жағдайда өз пайдасына қажетті шешімдер [2; 146 б.].

Бұл бейбітшілік идеологиясы пайда келтірер ме еді? Бұл бір ұлттық масштабта ғана емес, сонымен бірге халық сияқты мемлекеттік масштабта, әлемдік масштабта да өте үлкен зиян келтіреді. Себебі бейбітшілік енжарлық пен ез мінезділікке апаруы мүмкін, адамның туа біткен қабілеттілігін, табиғи күрескерлік дағдылары шығын мен қажетсіз құрбандыққа душар етеді. Нәтижесінде ойлаудың тиянақсыздығы, айқын еместігі, құбылысты байыпсыз қабылдаушылық; осыдан оның салдары енжарлық, қызметтік әлсіздік және тағыда басқа ынтасыздық, жігерсіздікті туады. Армандаушылық – жүзеге аспайтын нәрселерді ойлану, сағым қуу т.с.с заманауи сандырақтарға да итермелеуі мүмкін. Үрей, қорқыныш, сасқалақтық та сол беймарал тұрмыстың сипаттарының бірі. Кейде армандаушылық - көбінесе нақты міндеттерді шешуде творчестволық жолға итермелейтін қозғаушы күш болуы да мүмкін, ал соның өзін де жүзеге асыру үшін адамға күш пен жігер қажет.

Бейбітшілік тұрмыста жастарды тәрбиелеудің өзектілігі туындайды, соның бірі ұлттық ойындарға ынталандыру. Көкпар, бәйге, аламан бәйге, садақ ату мергендік, қазақша күрестіпті асық ойындарының астарында мергендік пен үнемшілдік, қор жинау сынды нарықтық-экономикалық дағдыларды қалыптастыратын ойының түріне жататыны рас.

Ойын арқылы баланың дене құрылысы жетіліп, өзі жасаған қимылына сенімі артады. Баланың бойында ойлау, тапқырлық, ұйымдастырушылық, шыдамдылық, белсенділік қасиеттер қалыптасады. Ойын дегеніміз – жаттығу, ол арқылы бала өмірге әзірленеді [3].

Өзге халықтар сияқты қазақтың да ертеден қалыптасқан, атадан – балаға мұра болып жалғасып келе жатқан ұлттық

ойын-сауық түрлері бар. Зер салып байқап отырсақ, ол ойын-сауықтар қазақтың ұлттық ерекшелігіне, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне тығыз байланысты туған екен және адамға жастайынан дене тәрбиесін беруге, оны батылдыққа, ептілікке, тапқырлыққа, күштілікке, төзімділікке т.б. әдемі адамгершілік қасиеттерге баулуға бағытталған екен. [3; 31 б.]

Ал енді, «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» кітабында қазақтың ұлттық ойындарының мән-маңызы туралы былай деп жазылған: «Қазақ ұлты негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, балалардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған.

«Солдат» деген сөзді соғысқа қатысты мағынада ғана ұғынбау қажет, дейді батыр Бауыржан, өйткені сіздер соғыста да, майданда да жүрген жоқсыздар, бірақ та сіздер де еңбек майданының солдаттарысыздар. Барлық жерде адамға жас кезінен бастап солдат, нағыз күрескер деп қарау қажет. Мен үстіне сұр шинель киіп, қолына винтовка ұстаған адамды ғана айтып отырған жоқпын, солдат деп әртүрлі салалар мен қызметтерде жұмыс істеп жүргендердің бәрін айтып отырмын. Өйткені бұл да майдан. Солдат деген сөзді мен кең мағынада түсінемін. Отбасы, ошақ қасынан бастап – шабуылға дейін, ұрыс кезінде барлық жерде жауынгерлік қасиет, адамның табандылық көрсете білуі керек. Адамның әскери-жауынгерлік қызметі - біздің күресіміздің тек бір ғана түрі болып табылады [1; 30 б.].

Ұлттық ойындар арқылы тәрбиеленентін жауынгерлік қасиет адам мінезінің өзегі. Шынында да қираған өркениеттің төмендеу жолын қадағалай отырып, Гераклиттің сөздерін еске түсіруге болады: "Соғыс - барлық нәрсенің анасы" деген сөзі еске келеді, соғыс сонымен қатар техниканың дамуын ынталандыруы да мүмкін, демек, материалдық әлемнің заңдары туралы білімімізді тереңдетуге ықпал етеді.

Спорттық тәрбие жұмысының негізгі мақсаты адамның бойында жауынгерлік қасиетті, жауынгерлік өнегелілікті қа-

лыптастыру. Бұған адамды иландыру арқылы қол жеткізеді, отбасыңа, халқыңа, отаныңа, мемлекетке берілгендік, үлкенді сыйлау, заңды, тәртіпті, салт- дәстүрлерді сақтау, жеке адамның игілігімен етене байланысты, қоғамдық игілік жөнінде қамқорлық жасау өмірлік әрі рухани қажеттілік болып табылады, қоғамдық қажеттіліктерге (әркімнің қабілетіне қарай) деген дұрыс көзқарас қоғамнан лайықты бағасын алатыны анық.

Адамның бойында заманауи саналы іс-әрекет немесе прагматизм тәрбиелену үшін дербес жауынгерлік мінез-құлық қалыптастырылу қажет; жауынгерлік мінезде адамгершілік басты мәселе бола тұра құлдық сана жат болуға тиіс, мұның өзі отан сүюшілік пен мемлекетке, халқыңа шын ықыластан сенушіліктің мән-мағынасын білдіреді.

Қазақ мәдениеті салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер мен ырым-тыйымдарға бай және оны білу жастардың өткен тарихы туралы ақпаратты қалыптастырады, ауызша аңыз-әңгімелер мен батырлардың ерліктері туралы хисалар түрінде айтылатын мысалдар, жастардың жауынгерлік мінезінің рухани негізі. Жастардың санасы өте тез қабылдағыш, әрі әсершіл келеді, оларға жаттықтырушылардың үлгісі, сөйлеген сөздері, айтқан әңгімелері, кеңестері мысал бейнелері және нандыруы өте қатты әсер етеді. Кез келген адамға батырдай болсам деген ниет, еліктеу тән. Өткен тарихымыздағы және қазіргі кездегі батырлардың ерлік істеріне еліктеу, соларға ұқсап бағу принципінде тәрбиелеу жастардың бойында жауынгерлік айбындылық туралы дәстүрлі түсінік пен ұғымды және ризашылықпен еске алып, ерлік істерін аңызғып айтып, жырға қосып асқақтатып жүрген өзінің алдындағы жауынгерлерден кем болмауға, әскери қызметті олардан нашар атқармауға ұмтылушылық қасиет қалыптастырады. Дәстүрді сақтау, нығайтып отыру және дамыту - жаттықтырушының топ туын қан мен тер төгіп, ғұмырын қиып, құлатпай жоғары ұстауы, замандас жолдастарының рухының алдындағы қасиетті парызы мен міндеті деп қабылдайды.

Жауынгерлік айбындылық - ешнәрсемен де есептеспей,

жан аямай батылдықпен жеңіп шығуға ынталандырады. Жауынгерлік айбындылық тәртіп пен ерліктен (күш-қуат, өзін-өзі ұстау, табандылық және қаһармандық) ептілік, денсаулық, күш-қуат, сергектіктен тұрады. Жаттықтырушылар адам күші мен материалдық құралдарды (амунициялады), яғни аз шығындармен азаматтық міндеттерін яғни борышын орындау кезде моральдық, тіреу болады, жауынгерлік қабілетті сақтай білуге ұмтылуға тиіс.

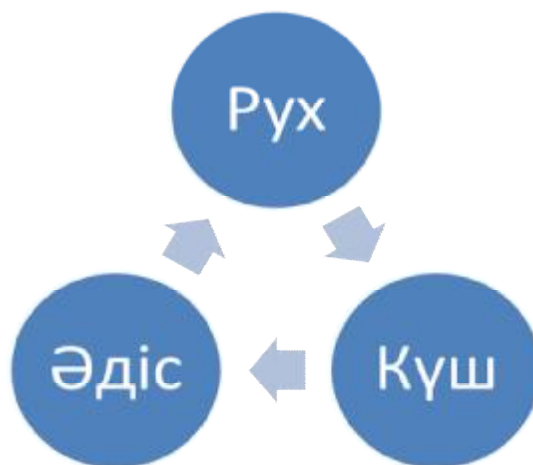
Егер күрес әдістері адамзаттың дамуымен бірге пайда болды және дамыды десек, қателеспейміз деп ойлаймыз. Өзінің алғашқы күндерінде адам табиғаттың жабайы күштерімен күресуге және аман қалу үшін жеңіске жетуге мәжбүр болды.

Батыс елдерінің тұрғындары қазақы жауынгерлік мінез түсінігін "өнер" ретінде сипатталатынына шын жүректен таң қалады, өйткені олардың барлығы жанның көріністерінің бір түрі, яғни адамның ішкі мәні. Ұлттық мінез жекпе-жегінің бұл аспектісін қазақ мәдениетімен таныс емес адамға түсіну оңай емес, егер ол осы пәндерді өнер болып табылатын әлеуметтік іс-әрекет фактілері ретінде қарастырудан ләззат алмаса, табиғаты бойынша таза физикалық. Еуропалықтар адамның әдеттегі физикалық мүмкіндіктерінен әлдеқайда жоғары және шығыс жекпе-жегінің ұлы шеберлері көрсете алатын "өнерсіз өнер" туралы білгенде одан да таң қалады.

Адам әлі де жеткілікті ақыл-ой икемділігіне ие екенін және адамзаттың басқа өкілдеріне қатысты алалаушылықтан толықтай арылуға қабілетті екенін дәлелдеген жоқ. Ол әлі күнге дейін ежелгі технологиялардың біріншісін жетілдіруге үлкен мән береді: өз түрлерін жою үшін қолданылатын қару-жарақ пен құрылымдық жүйелерін жасау. Бұл оның саяси ұйымдары мен өнеркәсіптік кәсіпорындарына әскери сипат беруге мәжбүр етеді.

Соғыс тарихтың ажырамас бөлігі болып қала береді және оған әсер етеді. Біз соғысты қоғам үшін пайдалы немесе оны жоюға қызмет ететін фактор деп санаймыз ба. Барлық басқа дәлелдер көмектеспесе, ол жалғыз төреші болып қала береді. Бүгінде адамдар, бұрынғыдай, соғыстарды тиісті принцип-

терді басшылыққа ала отырып, "әділ" және "әділетсіз" деп бөлуді қажет деп санайды.

Кез келген қимыл қарекеттердің, мейлі спорттық ойындардың болсын мейлі соғыс сарбазының, үштік маңызды негізі бар десе болады олар: 1 күш; 2 техника немесе әдіс, дағды; 3 рух немесе жауынгерлік мінез. Күш спорттық ойындарының маңызды факторы бола тұра, таза ғана күшпен қандайда болмасын алдыға қойған мақсатқа жету мүмкін емес, ойланбай жасалған, әдіссіз жасалған көзсіз батырлық есерсоқтықтың бір түрі. Сондықтан да, әдіс немесе ептілік - адамның ақыл-ойын ұшқыр ойлай білуге, дене қимылын икемділікке, бұлшық еттерінің шиыршық ата қозғалыс жасауға қатаң жүйелі түрде тәрбиелеудің (жаттықтырудың) нәтижесі. Ендігі басты мәселе рухани қару-жарақтар мәселесі, оны зиялы қауым, ғалымдар «жеткізіп берушілер» болғандықтан, олар барлық уақытта өз шығармаларына сергек қарауға және бұл мәселеде халықтың алдында бүкіл жауапкершілікті өз мойнына алуға тиіс. Ал спортсменнің санасын кемелдендіру күшті жаттықтыру, әдіс техниканы жаттықтыру сияқты аса маңызды мәселе. Спортсмен рухани мертлікке болса, онда барлық жауынгерлік үміттен айырылғанымыз, спортсменді жанының мүгедектіктен аман сақтап қалу - міне, ең басты мәселе осында.

Жауынгерлік тәрбиенің әдісі - көз жеткізу, мәжбүр ету және талап ету. Ал кейбіреулердің санасын таяқ билейді. Бес

саусақ бірдей емес, амал не, кейде мәжбүр етуге дейін барып қаласың - мәжбүр ету әдісі әлі талай ғасырлар қолданылар. Жауынгерлік тәрбиелеудегі басты әдісі деп көз жеткізуді мойындалуымыз керек, ал мәжбүр ету қосалқы құрал ретінде ған бола алады. Мәжбүр еткеннен гөрі адамға көзін жеткізіп ынталандыру әлдеқайда ұнамды емес пе? Көзі жеткен адам өз міндетін тек саналы түрде ғана емес, сондай-ақ творчестволықпен де орындайды. Мәжбүр ету көз жеткізу әдісі ретінде практикада, былайша айтқанда тәртіптік құрал ретінде де қолданылып отыр.

Отарлаушы Ресей империясы қазақ даласын қорғаудағы ұлттық ерекшеліктеріне тәнті болғаны анық, жалдамалы әскер жоқ, салықтық немесе құқықтық институционалды борыштар жоқ. Қалай әр қазақ еліне қауіп төніп тұрған мезгілдерінде жасы үлкеніне қарамай тіпті дереу шешім қабылдап аналар қыздарымен аруақ ұранымен атқа мінген.....

Ұлттық мақтаныш сезімі, немесе ол ұғымды қазіргі заманда ұлттық код ұғымы дегеніміз - белгілі бір ұлт өкілінің жеке мақтаныш сезімі, белгілі бір немесе басқа бір ұлт адамының көптеген жеке мақтаныш сезімінің жиынтығы болып табылады. Ұлттық мақтаныш сезімі - әрбір ұлт адамдары үшін бұзылмас заң.

Кімде-кім өз ұлтын сыйламаса және оны мақтан тұтпаса, ол сөзсіз барып тұрған арамза, отансыз қаңғыбас. Өзін сыйлай алған адам өзгені де сыйлай алады, белгілі бір ұлттың толық азаматы болып әрі өз ұлтыңды мақтан ете отырып, сен басқа халыққа да лайықты қарай аласың. Мысалы, нағыз интернационалист болуы үшін орыстар шын мәнінде бар болмысымен орыс болуға тиіс. Екі түрлі ұғым бар: ұлттық рух - бұл асыл қасиет, ұлтшылдық - бұл ұлт ішіндегі жеке адам бойындағы көр кеуделік. Бұл мәселені дұрыс түсіне білу керек [1; 34 б].

Әрбір азамат өзіне өзі төмендегідей сұрақтар қояды. Біздер кім едік? Біздер кімбіз? Біздер қандай болмақпыз?

Сонымен, біздер кімбіз және біздер кім болмақпыз? Егер сіздердің біріңізге атаңыз тамаша адам болған десе, онда

сіздің де көңіліңіз көкке көтеріліп қалмай ма, сондықтан да бізден біздер кімбіз деп сұрайтын болса, онда біздің өткен тарихымызға, біздің даңқты ата-бабаларымызға деген біздің бойымызда мақтаныш сезімі сезілетіндей етіп жауап беруге тиістіміз [1; 35 б.].

Өткен тарихымызды аяққа баспай, қиянат жасамай, мұны дұрыс ажырата білгеніміз жөн.

Жауынгерлік мінезді қалыптастырудың қазақы тәжірибелерін озық практикағалар деп санап материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі шаралар туралы ұсынымдар дайындап БҰҰ конвенция аясында ұлттық код категориясының басты элементі ретінде жариялану керек, сонымен қатар мемлекеттік құзыретті орындарының ерекше назарына алып білім беру бағдарламалар мен тәрбиелік маңызы зор мәселе ретінде мойындауды қажет ететін мәселе.

Әдебиеттер

1. Момышұлы Б. Соғыс психологиясы. - Семей, 2010.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1994.
3. Фәниден бақиға дейін [Мәтін]: [қазақтың байырғы тұрмыс-салт, әдет-ғұрыптары] / А. Жүнісов ... – Алматы, 1994.
4. Төлеубек Ақмарал Маратқызы. Ойынның бала өміріндегі маңызы. 22 қараша, 2017 ж. [https:// balabaksha. kz/ 20993/](https://balabaksha.kz/20993/)

Резюме

Воинская доблесть или воинствующий дух является неотъемлемым элементом в формировании личности человека, что является основным сублиматором в принятии решения в спортивных играх, а также в вопросе регулирования жизненных проблем.

Resume

Military valor or militant spirit is an integral element in the formation of a person's personality, which is the main sublimator in decision-making in sports games, as well as in the regulation of life problems.

ИМАНҒАЗЫ НҰРАХМЕТ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Ғылыми кітапханасының

ғылыми қызметкері, ф. э. к.

ҒЫЛЫМ ҮШІН ЖАРАЛЫП, ҒЫЛЫММЕН БІРГЕ ӨМІР СҮРГЕН

Түркология түркі халықтарының рухани әлемін яғни тарихын, тілін, әдебиетін, этнографиясын, саясатын кешенді түрде зерттейтін ғылым. Түркологияның күрделі де қызықты бір саласы көне түркі тілі мен жазуы. Бұл салаға баратындар аз, оның өзінде көбі тереңге бара бермейді. А. Аманжолов өмірін түркологияның осы күрделі саласын зерттеуге арнаған ғалым. Оның дәлелі көне түркі жазуы мен тіліне қатысты іргелі зерттеулері. Ғалымның зерттеулері: «Түркі жазба ескерткіштерінің нұсқаларындағы, тілдік, графикалық ерекшеліктерді анықтап, мәдени, әдеби және тарихи мәні мен мазмұнын көрсетуге бағыталған» [1, 4]. Көне Түркі дәуірінен қалған және орта ғасырлық ескі жазбаларда орфографиясында бір ізділік жоқ. Сондықтан, көне жазбаларды оқуда алфавит жүйесін меңгеру мен тіл табиғатын тану өте маңызды, онсыз ескі жазбаларды оқу мүмкін емес.

А. Аманжолов Мәскеу мемлекеттік университетінің шығыс тілдер институтын бітірген, шығыс тілдерін жақсы білетін ғалым. Соның арқасында көне түркі жазуы мен тіліне қатысты құнды пікірлер айтып, іргелі зерттеулер жасай алды. А. Аманжолов еңбектерін үш топқа бөлуге болады. Бірінші, Түркологияның теориялық мәселерінен арналған іргелі зерттеулері. Мысалы: «Глагольное управление в языке древнетюркских памятников», «История и теория древнетюркского письма» атты еңбегінде «Түркі әлеміндегі ежелгі алфавиттік жазу» [2, 7], «Түрік, түркеш терминдерінің этимологиясы» [2, 37] «Түркілік руникалық графикасы» [2, 45] қатарлы мәселелерді талдаған. Сонан әрі «Талас, Чу» [2, 85], «Енисей» [2, 111], «Орхон» [2, 155], «Ертіс» [2, 193], «Іле» [2, 211], «Сыр»

[2, 241] бойындағы, руникалық жазуларды зерттей отырып, «пиктограммдан идеограммаға дейінге жазудың даму тарихына» [2, 255-257] анализ жасап, соның нәтижесінде «Түркі руникалық алфавитінің генезисін» [2, 293] анықтайды.

Екінші, жазу тарихына яғни көне түркі алфавитіне қатысты зерттеулері. Мысалы: «Түркі филологиясы және жазу тарихы» тектес еңбектері. Онда қалыптасқан ғылыми көзқарастарға сыймайтын тың пікірлер ұсынған. Әдетте жазба дәстүр деген ұғымды біз қағазға жазылған еңбектерге байланысты түсінеміз. А. Аманжолов жазба дәстүр әдебиеті пайда болған кезден басталатынын, «Ескі жазба дәстүр әртүрлі даму кезеңдерін бастан кешіргеніне» [1, 6] және әдеби тіл жазу дәстүрімен тығыз байланысты» болады деп қарайды. Бұл – жазба дәстүр қағазға түскен жазбалардан ғана бастамайтынын, тастағы жазулар мен ауыз екі сөйлеу дәстүрінен бастау алатынын меңзегені. Қазақ халқының жазба дәстүрі көне түркі ескерткіштерінен бастау алады деген сөз.

Үшінші практикалық еңбектері. Ең әуелі, А. Аманжолов оригинал деректермен жұмыс істеген ғалым. Шығыс тілдерін жақсы меңгергендіктен, көне түркі тілінің проблемаларын шешуде зор мүмкіндіктерге ие болды. Өз заманында табылған руникалық жазуларды бірінші болып оқып отырды. 1969 жылы Кетмен тау жотасынан табылған жартасқа қашап жазылған руникалық жазуды, Есік қорғанынан «Алтын адаммен» бірге табылған мыс айнадағы жазуды, 1960 жылы Шардара су қоймасы маңынан табылған саз балшықтан жасалған мөрдегі жазуды, Ертіс өңірінен табылған мыс айнадағы жазуды, Павлодар облысындағы Боровое ауылындағы қорымнан табылған сүйек тұмардағы жазуды, 1985 жылы Марқакөлден табылған жартастағы көне түркі жазуын, Жайықтан табылған қола айнадағы жазуларды алғаш оқыған А. Аманжолов болатын. Мұны айтып отырғаным, қазірде әр жерден көне руникалық жазбалар табылып жатады. Бір түсініксіз нәрсе, сол жазбаларды алдымен шетелдік ғалымдар оқиды да, сонан соң өзіміздің ғалымдар оқи бастайды. Және көбі сол шетелдіктің оқығаныннан алыс кетпейді.

А. Аманжоловтың ғылымның қара жұмысынан бастап теориялық ой қорытуға дейінгі барлық басқышын басып өткен ғалым. А. Аманжолов еңбек жолын «Қазақстан ғылым академиясы «Тіл және әдебиет» институтында кіші ғылыми қызметкер болып бастаған екен. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтында доценті, кейін кафедра меңгерушісі, ҚАЗГУ-де кафедра меңгерушісі, профессор, Көне түркі жазба орталығының директоры қатарлы қызметтер атқарады. Ұзақ жылғы зерттеудің нәтижесінде «Көне түркі жазуының тарихы туралы деректер мен зерттеулер» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды.

Материалды жетік білгендіктен зерттеулерінде ешқашан үстірт қорытынды жасамаған, не айтса да дерекке сүйеніп, дәлелмен айтады.

Түркологтарды шартты түрде екі топқа бөлсек, оның бірі академиялық ғылыммен шұғылданған ғалымдар, екіншісі түркологияның насихатшылары (үгітшілер) деуге болады. Ғылымның үгітшілері көбінде ғалымдардың зерттеу нәтижесін пайдаланып жаңғыртпа еңбек жазады. Әрине, бұл да керек, өйткені ғылыми еңбекті қарапайым халық түсіне бермейді ғой. Дегенмен үгітшілер кейде орны толмас қателіктер жіберіп, соның салдарынан ғылымның беделі түсіп жататыны бар. Өйткені олар терең теориялық қорытынды жасай алмайды. Ғылым үшін оригиналмен жұмыс істейтін академиялық білімге ие ғалымдардың еңбегі қашанда құнды. Осы тұрғыдан қарағанда А. Аманжоловтың түркологиядағы күрделі мәселелерді зерттеп, жасаған теориялық тұжырым-дары мәңгі маңызын жоймақ емес.

Төртінші, әр тақырыпқа қалам тартатын ғалымдар болады. Оларды энциклопедиялық білім иесі деп мақтап жатамыз. Әр нәрсені жазу бір саланы жетік білмеуден келіп шығатын індет. А. Аманжолов тұтас өмірін бір ғана түркология ғылымына, соның ішінде түркі тіліне руникалық жазбаға арнаған ғалым. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасын, көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін, руникалық түркі жазуының тарихын зерттеді. Түрік руникалық графикасы

туралы теориялық еңбектер жазды. Сөйтіп: «түркітану ғылымының аса маңызды да күрделі саласы – көне түркі этногенезі мен алғашқы түркі тілінің дамуына келіп тірелетін проблемаларды» [1,20]» жүйелі түрде зерттейді.

Бесінші, А. Аманжолов отандық ғылым шеңберінде қалып қоймай, әлемдік масштабта танылды. Еңбектері ағылшын, түрік және қытай тілдерінде жарық көрді. Көзі тірісінде әлемдік түркологиядағы беделді ғалымдардың қатарынан орын алды. Сондықтан да кеңес одағындағы, қытайдағы белгілі түркологтар ол кісінің еңбегін жоғары бағалаған.

Алтыншы, А.С. Аманжолов көп жазбаған, бірақ, тақырыпты зерттеп, түбіне жетіп біліп жазатын, өзін-өзі қайталамаған ғалым. Оның «Глагольное управление в языке древнетюркских памятников» (М.,1969); «Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности» (А.-А., 1975); «Тюркская руническая графика (Ч. I-III. А.-А.,1980); «Бабалар сөзі», Пекин (1988); «Ортақ асыл мирас» (Трабзон Түркия 1994); «Түркі филологиясы және жазу тарихы» (А., 1996); «История и теория древнетюркского письма (А., 2003) атты еңбектерінің қай-қайсысын алсақ та тыңнан түрен салған соны дүниелер. Еңбектерінде Түркі руникалық алфавитінің қалыптасуы тарихына қатысты тың пікірлер айтып, терең теориялық тұжырымдар жасаған. Біз А. Аманжоловтың кейбір тұжырымдарын әлі түсіне алғамыз жоқ. Мысалы, «Көне түркі руникалық (Орхон-Енисей) алфавиті графикалық жүйелілігі жағынан аса бай және жетілген жазу» (1, 4), - дейді.

Жетінші, ғылымға адал ғалым болды. Ғылым жалғандықты көтермейді. Мұны бәріміз білеміз, бірақ ғылымдағы жалғандықпен күресе алмаймыз. А. Аманжолов ғылымдағы жалғандыққа қарсы мәдениетті түрде күресе білді. Ғ. Мусабаяев, А. Махмудов, Ғ. Айдаровтардың қате оқыған жазуларын дер кезінде түзетіп отырғанға тын. Мысалы, 1966 жылы Түркістан ауданынан табылған қыш кірпіштегі руникалық жазуды Ғ. Мусабаяев пен Ғ. Айдаров оқыған екен. А. Аманжолов сол жазуды ұзақ зерттеп 1969 жылы қате оқылғанын

дәлелдеп «Қазақ ССР ғылыми академиясының хабаршысына» жариялаған.

1967 жылы Ғ. Мусабаев Алматы облысы, Кеген ауданы, Қарқара өзені Мыңжылқы шатқалындағы бір тас мүсіннен руникалық жазу тапқанын жариялайды, А. Аманжолов 1969 жылы сол жерге барып зерттеп оның жазу емес тасқа қашап салынған, қанжар, құман және торсық екенін анықтаған» [3]. 1963 жылы Жамбыл облысындағы өлкетану музейіндегі бір тас мүсіннің тұлғасынан Ғ. Айдаров «руникалық жазу» табады. 1976 жылы А. Аманжолов оның жазу емес белдіктің салпыншағы екенін анықтайды.

Шынын айту керек біз кәсіпке, ғылымға бауыр баспаған халықпыз. Ғылыммен немесе кәсіпті ақша табу, және абырой алу, ат шығарудың жолы сияқты көреміз. Ғылыммен бірге өмір сүре алмаймыз. А. Аманжолов ғылым үшін туып, ғылыммен бірге өмір сүре білген ғалым.

Әдебиеттер

1. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. - Алматы: «Санат», 1996. - 127 б.
2. Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: «Мектеп», 2010. - 365 с.
3. Вопросы языкознания журнал. - 1963. - № 3.
4. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. - 1969. - 101 с.
5. Аманжолов А.С. Орхонские надписи. - Семей: Межнародный клуб Абай, 2001.

БОРИСОВА СВЕТЛАНА АНАТОЛЬЕВНА

*Директор МБУК «Минусинский
региональный краеведческий музей
им. Н. М. Мартьянова»; Минусинск, Россия*

ЗАРИПОВ АЛЕКСАНДР РАФАИЛОВИЧ

*Научный сотрудник МБУК «Минусинский
региональный краеведческий музей
им. Н. М. Мартьянова»; Минусинск, Россия*

**КОЛЛЕКЦИЯ ПАМЯТНИКОВ ЕНИСЕЙСКОЙ
РУНИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В ФОНДАХ
МИНУСИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО
КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Н. М. МАРТЬЯНОВА**

Коллекция памятников Енисейской рунической письменности в собрании Минусинского музея насчитывает 38 единиц хранения, формирование которой преимущественно приходится на вторую половину XIX – первую четверть XX вв. Именно в этот период времени с 1880-1916 гг., в музей было доставлено около 36 памятников рунической письменности.

Первое обнаружение рунического письма характеризуется с первой академической экспедицией (1.03.1719 - 27.03.1725 гг.) под руководством Д.Г. Мессершмидта. Солнечным августовским днём 1721 года в долине реки Уйбат, ныне Усть-Абаканский район, Республики Хакасия, Даниилом Готлибом Мессершмидтом было обнаружено и открыто изваяние с руническими письменами, зарисовку которой осуществил Карл Шульман [1, с. 8-10]. Сейчас это изваяние хранится в Минусинском музее им. Н.М. Мартьянова и известно в научном сообществе, как «Камень Мессершмидта».

После экспедиции Д. Г. Мессершмидта заинтересованность древними артефактами и письменами только возросла. Участники последующих экспедиций в Сибирь, второй ака-

демической экспедиции (1733-1743 гг.) под руководством Г. Ф. Миллера и третьей академической экспедиции (1768-1774 гг.) руководителем которой был П. С. Паллас [2, с.24-31], так или иначе затрагивали маршрут движения первой академической экспедиции. За этот период времени были вновь обнаружены памятники, которые впервые изучал Д.Г. Мессершмидт, но были сделаны и открытия новых памятников и регионов, что позволило исследователям первой и второй половины XIX века открыть иные древние памятники, как с рунической письменностью, так и предшествующих эпох.

В первой половине XIX века исследователями исторического прошлого и археологических памятников на территории Южной Сибири были сделаны открытия, которые позволили последующему поколению исследователей сохранить, изучить и атрибутировать памятники прошлого согласно пополняющимся и обновляющимся научным данным, что характеризуется деятельностью Минусинского музея им. Н. М. Мартянова во второй половине XIX века.

Хронологический период времени, а именно с 1880-1946 гг. в Минусинский музей были доставлены 26 каменных изваяний с енисейской рунической письменностью. Только 11 из них были доставлены А.В. Адриановым с территории Урянхайского края (ныне Республика Тыва) и различных локальных территорий Минусинской котловины. Остальные 14 памятников содержащие на своих плоскостях письменный источник были доставлены в музей разными лицами, среди них: Н.М. Мартянов, Д.А. Клеменц, Н.А. Костров, И. П. Кузнецов-Красноярский, Ф.Я. Кон, Э.Р. Рыгдылон и др.

Собрания музея в вышеуказанный период времениполнились ещё 12 артефактами с элементами енисейской рунической письменности, которая зафиксирована на 10 бронзовых (монеты и зеркала) и 2 каменных (каменное пряслице и скульптурная головка) предметах. Вышеуказанные предметы поступили в собрание музея до 1904 года и были обнаружены неизвестными лицами, которые передавали их в музей, что стало возможным после принятия его Устава 6 июня 1877

года.

Типологически памятники письменности подразделяются по двум основополагающим критериям, а именно: как по способу нанесения рунических знаков, так и по материалу, применявшемуся при нанесении рунических знаков.

Способ нанесения рунической письменности на памятниках, хранящихся в собрании музея, характеризуется по двум принципам: первый – высечение рун на каменной поверхности изваяния, которая преимущественно характеризуется девонским песчаником, второй – нанесения знаков путём гравировки на гладкой поверхности бронзовых изделий.

Сегодня в собрании музея находится 28 памятников енисейской рунической письменности, отображенных на каменном материале, одним из таких предметов является уникальная скульптурная головка, которая в научном сообществе известна, как «Галька-Талисман» и фиксируется среди памятников енисейского бассейна под номером – Е-86.

Единственный известный перевод рунической письменности этого артефакта, осуществил Алтай Сарсенович Аманжолов в своей научной работе – История и теория древнетюркского письма, прочтение этого артефакта звучит, как «Отважное сердце» [3, с.144]. Перевод рунической надписи на Танской монете (621 г.), которая среди рунических памятников енисейского бассейна имеет номер – Е-79, была переведена, как Алтаем Аманжоловым, так и Игорем Кызласовым. Перевод монеты, выполненный А.С. Аманжоловым, читается, как “Тысяча бакыров (денежных единиц) – дом для младшего сына” [3, с. 142]. И.Л. Кызласов предлагает иное прочтение этого артефакта рунической письменности, а именно: “Деньга-бакыр...(?). Малый чекан” [4, с. 200].

В Минусинском музее данная монета хранится под инвентарным номером - 5617. А. С. Аманжолов определяет хронологию этой монеты 759 г., отмечая, что это монета относится к периоду восстания Ань Лушаня (755-763 гг.) и одного из его полководцев Ши Сы-мина против империи Тан (618-907 гг.). Характерной особенностью этой монеты является

отлитый на её реверсе знак полумесяца, что характеризуется с тюрским именем Тургаг (Правитель Самарканда с 738 г.) [3, с. 143]. Алтай Аманжолов также, как и исследователи дореволюционного, советского и постсоветского пространства (В. В. Радлов, С.Е. Малов, И. В. Кормушин, И.Л. Кызласов, С.Г. Кляшторный и др.), изучал рунические памятники, хранящиеся в Минусинской музее им. Н.М. Мартьянова. Изученные им памятники фиксируются среди памятников бассейна р. Енисей под номерами: Е-1, Е-2, Е-11, Е-13, Е-49, Е-50, Е-51, Е-69.

На основании выше сказанного, необходимо отметить факт большого количества исследований Алтаем Аманжоловым памятников рунического письма в собрании Минусинского музея им. Н.М. Мартьянова. Формирование коллекции длилось 66 лет и связано с научной и экспедиционной деятельностью целых поколений археологов, историков и востоковедов-тюркологов. Активная самоотдача поколений исследователей XIX-XX века, которые смогли сохранить уникальные памятники, и в свою очередь расшифровать письменные источники, позволило нам знать и ориентироваться в событиях и образе жизни населения Южной Сибири, Средней и Центральной Азии в эпоху раннего и развитого средневековья.

Библиографический список

1. Кызласов И.Л. Енисейская письменность Древне-хакасского государства. Рассказы археолога. – М., Абакан: Хак. книж. изд-во, 2017. – 156 с.
2. Белокобыльский Ю.Г. Бронзовый и ранний железный век Южной Сибири. История идей и исследований. XVIII – первая треть XX в / отв. ред. Ю. С. Худяков; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск, 1986.
3. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003. – 368 с.
4. Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей. – М., 1994. – 327 с.

МАЗМҰНЫ

Тасмағамбетов И. ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ	3
Мәмбетқазиев Е.Ә. ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ	4
Мусин Қ.М. ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ	6
Саурықов Е.Б. ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТІ	8
Қапантайқызы Ш. АЛТАЙ АМАНЖОЛОВ – ОРТАҚ ТҮРКІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ	11
Йылдырым К. АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ ЕЖЕЛГІ ТҮРІК ЭТНОГЕНЕЗІ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ	20
Yildirim K. ALTAY AMANJOLOV’UN ESKİ TÜRK ETNOGENEZİ PROBLEMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER	29
Буранов А.К. ОТОБРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА В ДЕШИФРОВКЕ И ТРАКТОВКЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ НАДПИСЕЙ: НА ПРИМЕРЕ ИССЛЕДОВАНИЙ АЛТАЯ АМАНЖОЛОВА	36
Конокбаев Б. АЛТАЙ АМАНЖОЛОВДҰН ИЛИМИЙ МҰРАСТАРЫ	44
Бияров Б.Н. ПРОФЕССОР АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	48
Қабден-Кәрім А. ТҮРК МӘДЕНИЕТІНІҢ АҒАРТУШЫСЫ - АЛТАЙ СӘРСЕНҰЛЫ АМАНЖОЛОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫРЛАРЫ	54

Ақыш Н. БІЛІМІ ТЕРЕҢ, ЛОГИКАСЫ ҚИСЫНДЫ ҒАЛЫМ	59
Тамабаева Қ.Ө. А.С. АМАНЖОЛОВ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ	64
Назаров Н.А. АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ ТҮРІК РУНА ЖАЗУЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ РӨЛІ	69
Бейсетаев Р. ТҮРІК РУНА ЖАЗУЫ ӘЛПБИІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІНІҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ТЕОРИЯСЫ ТУРАЛЫ	76
Сапаев М. АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН БАБА МУРАСЫ “ЫЙЫК ЖАЙЛАР; МАЗАРЛАР, ТАШТАР, БУЛАКТАР, ДАРАКТАР” – БУЛ ТАРЫХЫЙ ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН ЭСТЕЛИКТЕРІ	88
Ахметова С.М. В НАЗВАНИИ МНОГО ТАЙН (КРАТКИЙ ОБЗОР НА ЭТИМОЛОГИЮ НАЗВАНИЯ ТЮРКИ-«СИРЫ»)	95
Жетибаев Е.Ж., Жолдыбалина Г.А. Бақытжақызы А. ҚАЗАҚЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДАҒЫ ЖАУЫНГЕРЛІК МІНЕЗ ҚҰБЫЛЫСЫ	103
Иманғазы Н. ҒЫЛЫМ ҮШІН ЖАРАЛЫП, ҒЫЛЫММЕН БІРГЕ ӨМІР СҮРГЕН	111
Борисова С.А., Зарипов А.Р. КОЛЛЕКЦИЯ ПАМЯТНИКОВ ЕНИСЕЙСКОЙ РУНИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В ФОНДАХ МИНУСИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Н. М. МАРТЪЯНОВА	116
МАЗМҰНЫ	120

Ғылыми-танымдық басылым

**АЛТАЙ АМАНЖОЛОВТЫҢ ІРГЕЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ –
ТҮРКІ МӘДЕНИ МҰРАСЫН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ
ҚАЙНАР КӨЗІ**

Халықаралық ғылыми-танымдық конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Қазақстан-Американдық еркін университетінде шығарылған

Мұқабаны көркемдеуші К.Н. Хаукка
Техникалық редактор Т.В. Левина

Баспаға қол қойылды 19.04.2025	Формат 60x84/16	Көлемі 7,6 шартты б.т.
5,5 есептік б.т..	Тираж 1000 экз.	
